

Holler László

A MAGYAR KORONA NÉHÁNY ALAPKÉRDÉSÉRŐL*

Amióta 1790. február 21-én a korona II. József rendeletére Bécsből Budára érkezett — amely kalandos történetének nem első, s tudjuk, nem is utolsó hazatérése volt —, számos tudományos dolgozat foglalkozott vele, ennek ellenére még ma is jelentős kérdések megválaszolatlanok.

Jelen tanulmány három alapvető kérdéssel foglalkozik. Az első fejezetben azt vizsgálom, hogy a korona fő összetevői milyen sorrendben készültek. A korona alsó részének a készítés során kialakított szándékos aszimmetriáinak a jellemzőiből azt a következtetést vonom le, hogy a felső rész készült korábban, az alsó részt pedig kifejezetten a felső résznek koronává történő kiegészítése céljából készítették.

A második fejezet az alsó és felső rész egyes összetevőinek készítési idejét vizsgálja. A zománcképek vizsgálata alapján megállapítom, hogy a Michael császárt és Konstantinost ábrázoló képek nem tartoznak az alsó rész eredeti zománcképeinek sorozatába, a Törkia királyát ábrázoló kép viszont igen. A két császár-kép készítési ideje 1074–1078 közé esik. Az alsó rész többi képével fennálló nagyfokú stílusazonosság alapján az egész alsó rész készítési idejét 1071 és 1081 közötti időre teszem. A felső rész apostolképeinek készítési idejét, epigráfiai érvek segítségével 1026 és 1042 közé, a zárólemezen lévő Jézus-kép készítését 1042 és 1071 közé teszem, maga a felső rész boltívrendszere álláspontom szerint az apostolképekkel együtt készült.

A harmadik fejezet a Törkia királyát ábrázoló zománckép feliratával foglalkozik. Egyfelől a feliraton szereplő görög névről megállapítom, hogy milyen hangalak átírásaként állhatott elő, másrészt I. Géza magyar király nevének hangalakját rekonstruálva kimutatom, hogy a kettő nem azonos. Ezután a 10–12. századi bizánci források vizsgálata alapján arra a megállapításra jutok, hogy bár a 10. században Törkia és a türkök valóban Magyarországot és a magyarokat jelentették, de ez a 11. századra módosult, csak korábbi forrásokból származó átvételek esetén fordulnak elő ilyen értelemben. Ezek alapján levonom azt a következtetést, hogy a képen ábrázolt személy nem lehet I. Géza magyar király. Azzal a feltételezéssel élve, hogy a kép egy 11. századi uralkodót ábrázol, megkíséreltem rekonstruálni Törkia elhelyezkedését.¹ Ez után a felirat uralkodói címének kialakulására vonatkozó véleményemet közlöm.

* Köszönetemet szeretném kifejezni *Bertényi Iván* úrnak, az ELTE Középkori Magyar Történeti Tanszék tanszékvezető egyetemi tanárának, *Kapitánffy István* úrnak, az ELTE Görög Nyelvi és Irodalmi Tanszék tanszékvezető egyetemi docensének a kézirat szakterületükbe vágó egyes részeinek az átolvasásáért és értékes megjegyzéseikért, valamint *Engel Pál* akadémikusnak lektori véleményéért.

Végül a 11. századi magyar pénzérmék vizsgálata alapján megállapítom, hogy I. István és más 11. századi magyar királyok bizánci típusú koronát viseltek.

1. MILYEN SORRENDENBEN KÉSZÜLTEK A KORONA RÉSZEI?

1.1 A korona részeinek készítésére vonatkozó elképzelésekről

A koronára vonatkozóan az alábbi szóhasználattal élek: Elöl: az a negyedkörív, melynek közepén Jézus íves lezárású képe van. Jobb oldal: szemből nézve jobb oldal (Gábrriel arkangyal oldala). A korona három fő alkotórésze: az alsó rész, a felső rész és a kereszt. A kereszttel a jelen tanulmányban nem foglalkozom. Az alsó rész a hengerpalást alakú abroncsból, a felette lévő pártából és az abroncsra rögzített függőkből áll. Valójában a párta zománcképeinek hátlapja, illetve az át-tetsző zománclapok kerete egybefügg az abroncs lemezével.² A korona felső része négy darab negyedkörív alakú boltívlémezből, és a négyzet alakú zárólemezéből tevődik össze.

A korona készítésére vonatkozóan számos elképzelést fogalmaztak meg. Az 1994-es Korai Magyar Történeti Lexikon szócikke a felső rész eredetére vonatkozóan hét különféle elképzelést, jelenlegi alakjának kialakulási idejére vonatkozóan 1074 és a 15. század között hat különböző álláspontot említ meg.³ A legutóbbi időszakban széleskörűen publikált két elmélet álláspontja a következő:

1. Az alsó és a felső rész különböző helyen és időben készült, ezeket később egyesítették. Az alsó rész bizánci eredetű, 1074–1077 között készült. A felső rész valószínű készítési helye Magyarország, ideje az 1160–1180 körüli időszak. A felső rész Jézus képéhez az alsó rész képe szolgált mintául. A keresztet utólag illesztették rá.⁴

2. A korona egységes egészként készült a kereszttel együtt. A készítés ideje a 8–9. század, helye a Kárpát-medencében lévő avar kagáni udvar. Az uralkodókat ábrázoló három kép helyén más képek voltak eredetileg.⁵

Vizsgálataimhoz a koronáról készült színes fényképeket használtam,⁶ amelyek hasznosak lehetnek az olvasó számára is. Felhasználtam továbbá a koronára vonatkozó mérési adatokat és megfigyeléseket.⁷

1.2 A korona aszimmetriája.

A magyar korona alapjában véve egy nagyon szimmetrikus műalkotás. Szinte tökéletesnek mondható a jobb- és baloldal szimmetriája: a két oldal a hosszanti tengelyre nézve tükröképe egymásnak. Apróbb részleteket megfigyelve azonban észrevehetjük, hogy a korona aszimmetrikus tulajdonságokkal is rendelkezik. Az alábbiakban aprólékos vizsgálat tárgyává teszem ezeket az aszimmetria-vonásokat, mert ebből a korona részeinek készítési sorrendjére vonatkozó döntő fontosságú következtetéseket kívánok levonni. Nevezetesen azt bebizonyítani, hogy a korona alsó részét kifejezetten a már rendelkezésre álló felső rész koronává történő kiegészítésére készítették. Legjobb tudomásom szerint ez a gondolat sehol nem merült fel eddig a korona kiterjedt irodalmában. A két rész készítésére vo-

natkozó számos eddigi elképzelés alapján véve három csoportra bontható: a felső rész később készült; a két rész egymástól függetlenül készült; vagy a két rész egyidejűleg készült és egységes művet alkot. A bizonyítandó állítás tehát ellentétes minden eddigi koronakészítési elmélettel.

Szeretném hangsúlyozni, hogy aszimmetriák alatt nem a korona története során bekövetkező deformációkat, sérüléseket értem, hanem az ötvösmű olyan tulajdonságait, amelyeket az alsó rész készítése során, valamilyen célból szándékosan alakítottak ki az ötvösmesterek.

Az abroncs elülső oldalán, a Jézus-kép alatti mezőben egy lekerekített háromszög alakú, polírozott, nagy zafírt látunk. Szemből nézve, ezt a zafírt tartalmazó mezőt jobbról és balról határoló bordázott aranyhuzalok közötti távolság a fényképek alapján 58 mm. Ez vetületi távolságot jelent, vagyis a húrnak a hosszát. A mezőben a zafírkő szimmetrikusan helyezkedik el. Azonban a felette elhelyezkedő 47 mm széles Jézus-képnek a szimmetriatengelye nem esik egybe az abroncson lévő középső mezővel. A bal oldalon a mező bal széle és a Jézus-kép bal széle közötti vízszintes távolság kb. 3 mm, míg a jobb oldalon a mező jobb széle és a zománckép jobb széle között kb. 8 mm van. Feltűnő viszont, hogy a Jézus-kép pontosan szimmetrikusan takarja a mögötte elhelyezkedő elülső boltívet. (1. ábra)

Hasonló, bár kisebb mértékű aszimmetriát találunk a hátsó oldalon is. Itt az abroncson lévő nyolcszögletű, fazettás csiszolású zafírt tartalmazó mező szélessége 50 mm, a Michael császárt ábrázoló zománckép pedig az alsó szélénél kb. 44 mm széles, azonban a különbség nem egyenletesen oszlik el a két oldal között. Tegyük fel egyelőre, hogy a korona alsó része önálló, a felső résztől független ötvösmunka. Első kérdésünk, hogy vajon indokolhatná-e valami a fent leírt aszimmetriát? Nos, igen. Ez akkor lenne indokolt, ha az alsó rész alaplemezének kiszabásánál hibásan jártak volna el és a Jézus-kép és a Michael császár-kép hátlapjai középvonalának távolsága az abroncs kerülete mentén *nem* ugyanannyi lenne az egyik irányban haladva, mint a másik irányban. Ekkor ugyanis nem helyezkedhetne el a két hátlap pontosan egymással szemben, az abroncs hosszanti szimmetriatengelyén. Ekkor is inkább az oldalsó mezők különböző szélességű kialakítása lenne a kevésbé feltűnő megoldás, de nem lenne kizárható, hogy az ötvösök mégsem ezt alkalmazták.

Ezt a lehetőséget azonban fényképek alapján elvégzett méréssel sikerült kizárnom. Észrevettem ugyanis egyfelől, hogy a Jézus-kép alatt a gyöngyök helyzetét biztosító két aranykarika pontosan a zománckép hátlapjának középvonalában helyezkedik el, ezzel pontosan kijelölik az elülső rész mértani közepét. Másfelől a hátsó függő elhelyezésére szolgáló tartószem pontosan Michael császár képe hátlapjának középvonalában helyezkedik el, s ezzel kijelöli a hátoldal geometriai közepét. Lemérve a két zománckép hátlapközepe közti távolságot az abroncs belső éle mentén, mindkét irányban 317 1/2 mm adódott, s ezzel egyértelművé vált, hogy az abroncs alaplemeze teljesen szimmetrikus. (2. ábra) (T-1 – Félkövér T-vel és sorszámmal jelölöm azokat az állításaimat, amelyek tudomásom szerint az irodalomban eddig nem szerepeltek, illetve ellentétesek az irodalomban található véleményekkel.)

Második kérdésünk, hogy lehetséges-e, hogy az abroncon a zománcképek és ékkövek elhelyezésére szolgáló mezők véletlenül hibás kijelölése okozta ezt az aszimmetriát, amit a készítés során már későn vettek észre, és nem tudtak módosítani rajta. Elvileg ez lehetséges lenne, de mivel a jobb- és baloldalt elhelyezkedő zománcképek és ékkömezők szélessége páronként majdnem azonos, 1 mm-nél nem nagyobb az eltérés a párok tagjai között, ezért ezt a lehetőséget ki kell zárjuk.

Mivel magyarázható akkor ez a meglepő aszimmetria? Ennek megértéséhez megvizsgáltam az elülső és hátsó mező aszimmetriájának mértékét. Egy nagyon egyszerű geometriai tény, hogy ha egy téglalapot egyik oldala irányában, mondjuk jobbra, x -szel eltolunk, akkor a régi szimmetriatengelyétől mérve a baloldala x -szel rövidebb, a jobboldala x -szel hosszabb lesz. Ezért a régi tengelytől jobbra és balra eső részek hosszának a különbsége $2x$ lesz. A fényképek alapján mintegy negyedmilliméteres pontossággal tudtam méréseket végezni. Megállapítottam, hogy a geometriai középtől mérve a mező jobb oldali része $4\frac{1}{2}$ mm-rel hosszabb, mint a bal oldali, azaz az elülső mező tengelye $2\frac{1}{4}$ mm-rel esik jobbra a geometriai középtől. (1. ábra) A hátsó oldalon pedig $1\frac{1}{2}$ mm az eltérés a tengelyek között ugyanabban a forgási irányban. Ezután megvizsgáltam a felső rész eredeti felszegecseléseinek a furatait. Érdekes tény és a tervszerű munkát jellemzi, hogy a szegecselési távolságok mind a négy mezőben $34\frac{3}{4}$ mm-nek adódtak, ami pontosan a $\frac{2}{3}$ -a a boltívek 52 mm-es szélességének. A szegecspárok középpontjainak elhelyezkedése a következő: Elöl pontosan egybeesik a geometriai középvonallal, hátul $\frac{1}{2}$ mm-re esik a geometriai középtől a korona bal oldala felé. Az ovális zafirkövek által díszített mezőkben pedig mindkét oldalon a mezők középvonalától $\frac{3}{4}$ mm-re, a korona eleje felé esik. Ami nagyon figyelemreméltó, hogy mindkét oldalsó mezőben *a szegecselési helyek majdnem a mező szélére esnek.* (T-2)

Ezt követően az eredeti függőtartó szemek elhelyezkedését vizsgáltam meg. Az alsó részen jelenleg kilenc függő van, azonban a készítésekor csak öt számára készítettek tartószemet, amelyeket az abroncs alsó széléhez forrasztottak. (Jelenleg ezek közül csak négy tartó függőt, öt függőtartót utólag szereltek fel.) Megvizsgáltam ezeknek az *eredetileg* felforrasztott tartószemeknek a helyzetét az abroncs kerülete mentén. (3. ábra) Amint azt fentebb már megállapítottam, a hátul lévő pontosan a hátsó zománcklemez középvonalában helyezkedik el. Az oldalt elhelyezkedő négy szem közül az elülső kettő a Jézus-kép zománcklemezének középvonalához képest közel szimmetrikusan helyezkedik el: a kerület mentén mérve jobbra 130, balra $131\frac{1}{2}$ mm távolságra van. Viszont a két hátrébb levőt, a hátul középen levőhöz képest jelentős aszimmetriával forrasztották fel: a jobb oldalon $125\frac{1}{2}$ mm-re, a bal oldalon 130 mm-re. (3. ábra) (T-3) Mivel az abroncson lévő mezők kiosztása és a függőtartó szemek elhelyezése két teljesen független művelet, ezért e két független, de **azonos irányú és mértékű aszimmetria** véletlen megjelenése véleményem szerint teljesen valószínűtlen, viszont mindkettő pontosan indokolható azzal a feltételezéssel, hogy az abroncsot egy már meglévő, és kis aszimmetriával rendelkező felső részhez készítették.

Tételezzük fel ugyanis, hogy a rendelkezésre álló felső részen a boltíveknek a zárólemezhez történő rögzítése nem teljesen pontosan 90° -os szögben történt,

hanem attól kissé eltérően. Feltételezem, hogy a felső rész ekkor sérülésmentes, hibátlan állapotú volt. Noha a 0.4 mm vastag aranylemezek elég hajlékonyak, de a boltívek és a zárólemez rögzítése merev volt. Ha az előre kerülő boltívet pontosan a Jézus-kép tengelyébe állították, akkor a jobbra és balra álló boltívek helyzete nem volt pontosan merőleges az abroncs szimmetriatengelyére: a jobb oldali boltív 4 1/2 mm-rel közelebb esett a korona hátsó része felé, mint a bal oldali. Azért, hogy a boltívek felszegecselését az ékkövel díszített mezők szélén lehessen elvégezni, ami a legbiztonságosabb rögzítést szolgáltatja, az ovális ékköveket tartalmazó, jobb és bal oldali mezők helyzetét jelölték ki először. Ezután fenntartva a szabályos mezőtávolságokat a zománcképek és az ékkövek számára, jelölték ki az abroncs elülső részén a mezők határvonalait. Ebből adódott, hogy az elülső mező bal széle a Jézus-kép középvonalához 4 1/2 mm-rel közelebb esett, mint a jobb széle. Így jött létre az elülső mező aszimmetriája. Ezután hátrafelé haladva jelölték ki a mezők helyét. Ekkor egy picit „csalt” az ötvösmester, ugyanis a jobb oldalon, a Damján-kép és a hátrafelé utána következő ékkő mezője számára összesen 1 1/2 mm-rel kisebb helyett hagyott, mint a bal oldalon a Kozma-kép és az utána következő mező számára. Ebből adódott, hogy hátul 4 1/2 mm helyett csak 3 mm a különbség a mező két része között, s ezért a hátsó mező tengelye 1 1/2 mm-rel tolódott el a geometriai középtől.

Ugyanez a feltevés megmagyarázza a függőtartó szemek aszimmetriáját is, mivel szemből nézve fenntartották a geometriai középhez képest majdnem azonos távolságot, de oldalt feltűnő lett volna, hogy a bal oldali hátsó függő a felső rész boltívének sávján kívül helyezkedik el, míg a jobb oldalon azon belül, ezért a jobb oldalon a hátrafelé elhelyezkedő függőt 4 1/2 mm-rel közelebb forrasztották a hátsó középvonalhoz. Ezzel elérték, hogy a jobb oldali hátsó függő is a boltíven kívülre került.

Milyen mértékű eltérés okozhatta ezt az aszimmetriát? Az abroncs belső kerülete 635 mm.⁸ Ezt felhasználva, közelítőleg körnek tekintve az abroncsot nagyon könnyen jó közelítéssel megbecsülhetjük az eltérés mértékét: $2.25: 635 \times 360^\circ = 1.3^\circ$, a 90° -tól való ekkora eltérés eredményezhette az abroncs aszimmetriáját. Tehát eredetileg az elülső és a jobb oldali boltív között 91.3° , a jobb oldali és a hátsó között 89° , a hátsó és a bal oldali között 91° , végül a bal oldali és az elülső között 88.7° -os szög lehetett. (3. ábra) (T-4)

Mivel ez a feltételezés az abroncon észlelt és a készítés korai fázisában létrejött mindkét aszimmetria okát és annak szándékosságát megmagyarázza, ezért igazoltnak tekintem a következőket: **A felső rész készen volt az alsó rész elkészülte előtt, tehát korábban készült. Az alsó részt kifejezetten a felső rész koronává történő kiegészítése céljából készítették.** (T-5)

Ebből adódik az a következtetés is, hogy *a felső rész Jézus-képe nem az alsó rész képének az utánzata, hanem pont ellenkezőleg, az szolgált mintául a párta Jézus-zománcképéhez.* (T-6)

Röviden szeretnék megemlékezni a korona alsó részének egy harmadik aszimmetriájáról is. Nevezetesen arról, hogy az abroncs nem kör-, hanem ellipszis alakú. Hosszanti belső átmérője — pontosabban az ellipszis nagytengelye — 209 mm, a keresztirányú átmérője — azaz az ellipszis kistengelye — 198 mm. Ennek

az aszimmetriának a vizsgálatára nem volt szükségem ahhoz, hogy a fenti állításaimat igazoljam. Pedig ennek az aszimmetriának is az az oka, hogy az alsó részt a készen lévő felső részhez készítették. A korona eredeti alakjának a rekonstruálása kívül esik ennek a tanulmánynak a keretein, de annyit röviden megemlítek, a fényképek vizsgálatából megállapítottam, hogy a boltíveket az eredeti helyzetükhöz képest egy negyedkörívvel elforgatták, s eredetileg az elülső és a hátsó boltív volt a leghosszabb. (T-7)

2. MIKOR KÉSZÜLTEK A KORONA RÉSZEI?

2.1 Az alsó rész

2.1.1. Az alsó részről. A korona alsó része a felső rész koronává történő kiegészítése céljából készített, gondosan tervezett műalkotás. A gondos tervezettségre utal az egész ötvösmunka számos szimmetria-vonása. Michael császár képét kivéve, a zománcképek mérete és alakja esztétikusan illeszkedik az abroncshoz. A három hátsó zománcképet leszámítva, a képek elrendezése teljes jobb-bal szimmetriát mutat ikonográfiai szempontból is, ebből következik, hogy a két arkangyal, a két katonaszent, a két orvosszent, valamint az alsó rész Jézus-képe egyértelműen ehhez a koronához készült, tehát *ezen zománcképek készítésének ideje és helye azonos a korona alsó részének készítési idejével és helyével. A zománcképek felirata és összes stílusjegye alapján az alsó rész készítésének helye minden kétségen kívül Bizánc.*

2.1.2. Az alsó rész zománcképeiről. A Michael császárt ábrázoló zománckép magassága 8 mm-rel nagyobb, mint a foglalatáé, ezért eredetileg nem ehhez a koronához készült és bizonyosan más kép volt a helyén. Mivel számára a koronán más lehetséges hely nincs, ezért nyilván egy más tárgyon volt korábban.

A Konstantinos-kép teljes stílusazonosságot mutat Michael császár képével, ezért nagyon valószínű, hogy ez a kép sem ehhez az abroncshoz készült. Összetartozásukra vonatkozó gyanúnkat megerősíti, hogy mindkét képen ábrázolt személy egyenesen előre néz (és nem oldalra, mint a többi képen) és mindkét képnek piros színű a felirata (és nem fekete). Továbbá mindkét uralkodó majdnem teljesen azonos koronát visel a fején, azonos maniakiont hord a nyakán és majdnem azonos labarumot tart a jobb kezében.

Tegyük alaposabb vizsgálat tárgyává az abroncson elhelyezkedő zománcképeket méreteik szempontjából. A képeket a rövideg kedvéért betű- és számjellel látom el, a jobb oldalon lévőket előlről hátrafelé ZJ1-től ZJ4-ig, a bal oldalon ZB1-től ZB4-ig jelölve. Így például Gábiel arkangyal képe a ZJ1-es, a Konstantinos-kép a ZJ4-es. A magasságot M-mel, a szélességet SZ-szel jelölöm, az adatok milliméterben értendők. Az első két oszlopban a zománcképek teljes mérete szerepel, a második két oszlopban az ábra és a felirat együttesének a teljes befoglaló méretei, a harmadik két oszlopban csak az ábrák főtömegének magassági és szélességi mérete, végül az utolsó oszlopban az ábráknak és feliratoknak a zománcképek széléhez legközelebbi pontjának a távolsága a lemez szélétől. Az első két

oszlop adatai az irodalomban szereplő mért értékek. A további öt oszlop adatát fényképek alapján állapítottam meg.

	A zománclap mérete (Irodalom alapján)		Ábra + felirat befoglaló mérete		Ábra főtömegének befoglaló mérete		Min. táv.
	M	Sz	M	Sz	M	Sz	
ZJ1	34	33.0	29.0	29.0	27.0	24.0	1.5
ZB1	34	32.5	29.0	27.5	27.5	24.0	1.5
ZJ2	34	33.0	28.0	27.5	28.0	24.5	1.5
ZB2	34	32.5	29.5	27.0	28.5	24.5	1.5
ZJ3	34	33.0	29.0	28.0	29.0	22.5	2.0
ZB3	34	32.5	29.0	27.5	29.0	22.0	1.5
ZJ4	34	34.0	30.5	31.0	28.0	22.0	0.0
ZB4	34	32.5	30.0	28.5	30.0	24.0	1.5

Jól látható, hogy a Konstantinos-kép méretadatai eltérnek a többitől: a kép szélessége nagyobb, mint a többié, *s különösen feltűnő, hogy a Konstantinos név rövidítési jele, a vízszintes vonal teljesen a zománckép szélére esik.* (T-8) Ezek alapján biztonsággal állíthatjuk, hogy **sem Michael császár képe, sem Konstantinos képe nem ehhez a koronához készült.**

A következő kérdés az, hogy a harmadik, uralkodót ábrázoló kép (5. ábra) vajon az eredeti sorozat része volt-e vagy sem. Az alábbi indokok ellene szólnak annak a feltevésnek, hogy ez a kép sem lett volna rajta eredetileg a magyar koronán.

1. A képről készült nagyított színes fotó alapján látható, hogy a zománckép jól illeszkedik a keretébe, a kép kicserélésének nyoma nem állapítható meg.

2. A kép stílusa, rajzolata pontosan beleillik a két arkangyalt és a négy szentet ábrázoló sorozatba. (Például az oldalra néző szemek, ellentétben a Konstantinos-képpel.)

3. A kép feliratának fekete színe ugyanolyan, mint az abroncon lévő többi hat képen, ellentétben a Konstantinos kép feliratának piros színével.

4. A zománclapnak és az ábrának a jellemző magassági és szélességi adata egyezik a többi hat kép adataival, a feliratnak a kép szélétől való minimális távolsága a többi képpel megegyező módon 1.5 mm.

5. Végül még egy észrevétel, ami tudomásom szerint eddig minden kutató figyelmét elkerülte, a következő. Az abroncon elől helyet foglaló két arkangyalt, Mihályt és Gábrielt, bájos arcú kisgyermekként ábrázolták, a hátrébb elhelyezkedő két katonaszentet, Györgyöt és Demetert, mint szakálltalan, dús hajú ifjút, a mögöttük található két orvosszentet, Kozmát és Damjánt, rövidebb hajú, szakállas középkorú férfiként. Az egyre növekedő életkor ábrázolásának ez a szabályos rendje az átgondolt tervezésnek a bizonyítéka. Ebbe a rendbe tökéletesen illeszkedik Türkia királyának hosszú szakállal, idős férfiként történő ábrázolása. (T-9)

A fentiek alapján véleményem szerint Türkia királyának a képe az abroncs zománcképeinek eredeti sorozatához tartozik. (T-10) Tekintettel arra, hogy a korona abroncsán a zománcképek párokat alkotnak, ebből következik, hogy Türkia királyával szemben lévő kép is földi uralkodót ábrázolt. (T-11)

2.1.3. Mikor készült az alsó rész? Noha teljesen bizonyosak lehetünk afelől, hogy a bizánci császárokat ábrázoló két kép eredetileg nem volt rajta a magyar koronán, mégis erős stílusbeli hasonlóság mutatható ki az alsó részen lévő többi képpel. Ez a hasonlóság megnyilvánul a képek kompozíciójában, az arcok rajzolatában, mint például az orr, a száj alakja, a szemöldök és az orr találkozása, továbbá az öltözet egyes motívumaiban, például a csúcsával felfelé forduló szívalakú minta a császárok, valamint Törkia királya és Demeter ruháján, a nyakat körülfogó és a vállra hulló ruhadarab Konstantinos és az arkangyalok öltözetében, a kard markolata Michael császár és Törkia királyának a képén, a piros foglalatú zöld színű dicsfény a császárok, az arkangyalok és a szentek képén (az egyetlen kivétel György, akinél a keret kék színű). A fentiek alapján az alsó rész zománcképeinek készítési műhelyét azonosnak kell tekintenünk, nagyon valószínű, hogy egy művész készítette a képeket és készítési idejük is nagyon közel kell legyen egymáshoz. Ezek miatt a rendkívül szoros stílusbeli azonosságok miatt *a bizánci császárokat ábrázoló zománcképeket joggal használhatjuk fel a teljes alsó rész készítési idejének a meghatározásához*; véleményem szerint a képek készítési ideje között néhány évnél hosszabb idő nagyon valószínűtlen.

A két császárkép készítési idejét a képeken ábrázolt személyek meghatározzák. Michael császár képének felirata: MICHAEL, A RÓMAIAK KRISZTUSHÍVÓ CSÁSZÁRA, A DOUKAS. Konstantinos császár képének a felirata: KONSTANTINOS (vagy KONSTANTIOS), A RÓMAIAK CSÁSZÁRA, A BÍBORTE-REMBEN-SZÜLETETT. A rómaiak császára kifejezés a bizánci császárt jelenti. A Michael-kép feliratának utolsó szava egyértelművé teszi, hogy Michael Doukasról van szó, aki 1071 októberétől 1078. március 31-ig volt bizánci császár.

A két császárportrén látható uralkodói jelvények hasonlósága azt mutatja, hogy azonos korban élt személyekről van szó, a képek alakjának és méretének különbözősége viszont azt mutatják, hogy Konstantinos rangban jelentősen alatta volt Michaelnek. Azt, hogy a kép nem Konstantios, Michael társcsászári rangban lévő testvérét, hanem 1074-ben született Konstantinos nevű gyermekét ábrázolja, — többek között — az alábbi érvek is alátámasztják:

– Az egyetlen olyan iratban, amelyben Michael és két öccse teljesen kiírt aláírása található, mindhármuk családi neve, a Doukas is szerepel.⁹

– A koronán Konstantinos baljában piros szalaggal átkötött irattekercset tart, ellentétben Michaellel, akinek baljában kard van. Ismerve testvérenek a hadseregben betöltött szerepét, valószínűsíthető, hogy ha ő lenne a képen, karddal a kezében lenne ábrázolva. (T-12)

– A Konstantinos-portré gyermekarcú személyt ábrázol, olyan ruhadarabot visel a vállán, mint az arkangyalok. Ilyen öltözetet viselnek az arkangyalok a velencei Pala d'Oro zománcképein is.¹⁰ Ez az ábrázolás szorosán összecseng a fiatal Konstantinosról Anna Komnene által adott leírással.¹¹ (T-13)

Történeti érvek alapján kizárható, hogy a fenti feliratú zománcképek 1078 után készültek volna.

A fentiek alapján a két császárkép készítésének valószínű ideje az 1074 és 1078 közötti időszak. Az alsó rész többi képével fennálló nagy-

fokú stílusazonosság alapján a többi kép készítési idejét az 1071 és 1081 közötti időszakra tehetjük.

2.1.4. A császárszobrok eredeti funkciója. Végül érintem azt a kérdést, hogy mi lehetett az az ötvösmű, amely számára Michael császár és fia, Konstantinos zománcképe készült. Abból kiindulva, hogy a Michael császárt ábrázoló zománckép alakra nézve nagyon hasonló a magyar korona pártáján található két íves zománckép foglatához, s nyilván emiatt is kerülhetett a hátsó kép helyére, adódik a feltételezés, hogy mindkét zománckép egy korona számára készült. Arra vonatkozóan, hogy vajon ki lehetett az a Bizánci Császárságban, aki uralkodói fejékén kívánta hordani e két férfiú arcképét, valószínű jelöltnek Michael Doukas császár feleségét, az ifjú Konstantinos édesanyját, „Alániai” Máriát tartom. Mária 1071 és 1073 között ment férjhez Michael Doukas császárhoz és egyetlen gyermekük született. *Úgy vélem, hogy a két zománckép Mária koronáját ékesítette, amely nem sokkal fiuk születése után készülhetett. (T-14)*

A két zománckép egymás felett helyezkedhetett el, Michael császár képe úgy, mint a Jézus-kép a magyar koronán, Konstantinos képe pedig közvetlenül alatta. Jó elképzelésünk lehet erről a koronáról, ha megnézzük a Hagia Sophia két mozaikképét,¹² az egyiket, amely II. Ioannes Komnenos császárt és feleségét, a magyar származású Eirene császárnőt ábrázolja, valamint azt, amelyiken Alexios Komnenos látható. A két férfi koronája szinte azonos, elől kiemelkedően egy félköríves és alatta egy négyzet alakú ékítmény látható. Alapjában ilyen lehett Mária császárné koronája, a női koronákra jellemző törött vonalú kiegészítő pártaelemekkel ellátva.

2.2 A felső rész

2.2.1. A felső részről. A korona felső része eredetileg nem korona céljára készült ötvösművészeti alkotás.

A korona felső részének három összetevője van: az apostolképek, a zárólemez elhelyezkedő Jézus-kép és maga a felső rész váza. Az apostolképek teljesen azonos stílusúak, így nyilvánvalóan egyszerre készültek. A Jézus-kép számos eltérő vonással rendelkezik, így valószínű, hogy az apostolképektől függetlenül készült. Maga a felső rész vázát — nyilvánvalóan — az adott méretű zománcképek hordására készítették, kérdéses azonban, hogy az apostolképekkel egyidejűleg vagy később készült. Ezért ezt a három komponenst külön-külön kell megvizsgálunk.

2.2.2. Az apostol-képekről. *Első fontos észrevételünk, hogy a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött, úgynevezett „Monomakhos-korona” zománcklemezei egyrészt sok hasonlóságot mutatnak a magyar korona felső része boltíveinek zománcklemezeivel, másrészt átmenetet képeznek a felső rész és az alsó rész zománcklemezei között.*

A Monomakhos-lemezekhez¹³ történő hasonlítás azért nagyon fontos, mert e zománcképek közül három a bizánci zománckészítésnek azon rendkívül kevés emléke közé tartozik, amelyeken az uralkodók személyük azonosítására alkalmas felirattal együtt vannak ábrázolva, és így a zománcképek készítésének a legko-

rábbi időpontja biztonsággal megállapítható, és a készítés valószínűsíthető időintervalluma szintén behatárolható.

A Monomakhos-lemezek közül csak a hét darab nagy lemezzel foglalkozom, a két kicsiny kör alakú zománcclemezzel nem. A hét darab, íves záródású lemez stílusban és alakban egymáshoz nagyon hasonló, nyilvánvalóan Bizáncban közel egyidőben készült művészi zománcclemez sorozat darabjai. A legnagyobb lemezen IX. Konstantinos Monomakhos császár feliratos képe van, két másik, valamivel kisebb zománcclemezen Zoe és Teodora császárnők feliratos képe szerepel. A további két felirat nélküli lemezen egy-egy táncosnő, a két legkisebb lemezen pedig az „Igazság” illetve az „Alázat” görög feliratú allegorikus nőalakja áll. (4. ábra)

IX. Konstantinos Monomakhos császár 1042. június 11-től 1055. január 11-én bekövetkezett haláláig uralkodott. Zoe és Teodora VIII. Konstantinos császár lányai voltak, a császárnő címet Zoe két nappal apja halála előtt kapta meg 1028-ban, s 1050-ben bekövetkezett haláláig viselte. Teodora 1042 április 20-án kapta meg a címet, s IX. Konstantinos elhunytát követően 1056. augusztus 31-ig, haláláig egyedül uralkodott. A fenti kronológiai adatok alapján nyilvánvaló, hogy a zománcclemezek 1042 után készültek. A Monomakhos-lemezek készítésének legvalószínűbb időintervalluma az 1042 és 1050 közötti időszak.

Melyek a Monomakhos-lemezek és a magyar korona apostolképei közötti hasonlóságok?

1. A zománcclemezek befoglaló formája álló téglalap.

2. Az apostol-lemezek az alakok főtömege egy boltíves alakzat, melynek magasság/szélesség aránya 2.1–2.2 között van, míg az önmagukban boltíves Monomakhos-lemezek közül az öt nagyobbánál a lemezek magasság/szélesség aránya 2.2–2.3 között változik, a két legkisebbnél pedig ez az arány 2.1.

3. Az alakokat kétoldalt majdnem kivétel nélkül szimmetrikusan elhelyezkedő geometrikus vagy szőlőindás mintázat fogja körül.

4. A keretező mintázat két oldalán a hét apostol-lemez közül ötnél egy-egy állat, köztük háromnál egy-egy madár rajza szerepel, a Monomakhos-lemezek között ötnél találkozunk négy vagy hat madár rajzával.

A Monomakhos-lemezek nemcsak a magyar korona felső részének apostol-lemezeivel mutatnak hasonlóságot, hanem más jellegzetességeik kifejezetten az abroncs zománcképeivel állítják őket párhuzamba. Így mintegy átmenetet képviselnek a két rész zománcképei között. Tehát az összehasonlítást egyfelől magyar korona felső részének épen maradt és látható hat darab apostolképe, másfelől a hét darab íves záródású Monomakhos-lemez, harmadrészt pedig a magyar korona abroncsán elhelyezkedő hat darab, szenteket ábrázoló zománcképek csoportjai között végezhetjük el. Néhány az átmenetet mutató tulajdonságok közül: (T-15)

5. A zománcképek telítettsége: Az apostolképeken nincs arany háttér, csak egy aranycsík, amely az egész képet, a főalakot és a feliratot keretezi, s két kép esetén az alak vállvonalaiban a képet megosztja. A Monomakhos-lemezek az alakok aranyháttér előtt jelennek meg, de ezt a háttérmezőt sűrű mintázat és felirat tölti ki. Az abroncs képein az alakok nagyméretű aranyháttér előtt helyezkednek el, a háttérben csak a felirat jelenik meg.

6. *Az alakok fejét körülvevő glória:* Az apostolképeken a fejeket a fejek méreténél alig valamivel nagyobb, keskeny vörösés vagy kékes glória öleli körül, amelynek nincs kerete. A Monomakhos-lemezek mindegyikét és az abroncs képeit viszont széles, zöld színű, piros csíkkal keretezett glória veszi körül.

7. *A szájak megformálása:* Az apostolképeken a szájak alsó vonala többnyire egyenes, a Monomakhos-lemezekben a nőalakoké keskeny, ovális. IX. Konstantinos császárára viszont már hasonlít az abroncsképek kifejezőbb, gondosan formázott, két hullámos vonalból képezett szájformájához.

8. *A szemek alakja:* Az apostolképeken a szemeződrök két oldalát nem nagyon eltérő sugarú ív alkotja, a szemalakok tehát oválisak, a másik két csoport képen viszont az egyik oldalon csúcsban végződik a szemgödör.

9. *Az orrok alakja:* Az apostolképeken elnagyoltak, az orrcimpák rajza kétoldalt erősen kiszélesedő, a többi lemezen finomabb vonalú, és az orrcimpák megformálása is finom.

10. *A szemöldök és az orrvonal találkozási pontja:* Az apostolképeken megtörik, szinte derékszöget ad, a két másik csoporton finom ívben olvadnak össze.

Mivel a feliratok alapján egyértelmű, hogy a Monomakhos- és az abroncsképek Bizáncrian készültek, ezért a hasonlóságok alapján felmerül a gyanú, hogy az apostolképek is valamilyen szálon kapcsolódnak a bizánci ötvösművészethez, noha a feliratuk latin betűs. A valószínűleg 1042 és 1050 között készült Monomakhos-lemezek átmeneti tulajdonságai az apostolképek és az 1071–1081 között készült abroncsképek között pedig arra a következtetésre vezetnek, hogy az apostolképek 1050 előtt, sőt nagyon valószínűleg 1042 előtt készültek. (T-16)

A Monomakhos-lemezekkel kapcsolatban tudomásom szerint még senki nem hívta fel a figyelmet arra, hogy milyen érdekes analógia vonható a magyar koronázási palást gallérijával. Mindkét tárgy hét darab, íves záródású egységből áll, középen a legmagasabb, és kétoldalt csökkenő méretű párokból. A gallér íves ablakaiban található szimmetrikus madárábrázolások és „filigrános” díszítések további figyelemre méltó hasonlóságot mutatnak a Monomakhos-lemezekkel. A gallér hossza körülbelül ugyanakkora, mint a magyar korona kerülete, így felvetődik az a gyanú, hogy eredeti funkciója fejdísz lehetett. A jelenleg hozzávarrt, hat kis karikával ellátott pánt pedig a ruházat kiegészítője, a rajta lévő kerek ábrázolások párhuzamba állíthatók a Monomakhos-lemezekkel együtt talált két kerek zománcképpel. (T-17)

2.2.3. Az apostolképek feliratairól. Az apostolképeken található latin nyelvű, helyenként különleges betűalakú feliratok jobbra láthatók. Az eredetileg a felső részen lévő nyolc darab apostolképből hétnek a felirata olvasható közvetlenül, az alsó rész Jézus-képe mö-

Szent János:	SCSIŌHS
Szent Bertalan:	ART OLO
Szent Pál:	SĀSPAVLLS
Szent Fülöp:	SĀSPHILIPVS
Szent Jakab:	SĀSIACOBVS
Szent Tamás:	SĀSTHOMAS
Szent Péter:	SĀSPETRVS
Szent András:	SĀSANDREAS

gött lévőről csak tükör segítségével állapítható meg, hogy eredetileg Szent Bertalant ábrázolta. A felirata töredékesen betűzhető ki: az ART és OLO betűcsoportok láthatók, és megállapítható, hogy nem szerepelt a feliraton az SCS rövidítés.¹⁴

A nyolc felirat összesen 71 betűt tartalmaz, valamint az SCS feliratokban a C betű felett hat vagy hét esetben vízszintes rövidítésjelet, s a IOhS feliratban az O betű felett hajlított rövidítésjelet.

Az egyetlen jel, amelynek alakjából nem lehet azonnal egyértelműen megállapítani, hogy milyen betűt jelöl, az az IOhS felirat h betűje. Moravcsik Gyula a magyar korona felirataival foglalkozó munkájában¹⁵ ezt a H betű jelének tekintette, a IOH[ANNE]S feloldás alapján. Nem lenne kizárható azonban az sem, hogy a h jel N betűt jelölne, ugyanis ez a betűalak kiterjedten használatos a 10–11. században Bizánc pénzein az N betű jelölésére. Bizánci zománcképeken pedig a Ioannes név IωAN/ rövidített alakban is előfordul, ahol a / (virgula) a rövidítés jele.¹⁶ I. Ioannes Zimisces császár (969–976) miliaresionjának előoldalán a császár neve IωAhhI alakban szerepel,¹⁷ ami nemcsak a h jel N-betűkénti szerepére mutat példát, hanem azt is mutatja, hogy a IOhS alakot lehet a Iohannes név IO[HA]N[NE]S rövidítéseként is származtatni. Még az N betű mellett szólna az is, hogy az apostolképek felirataiban két másik helyen szerepel H betű, a THOMAS-ban és a PHILIPUS-ban, és itt szabályos H alakot találunk. N betű viszont csak egy szerepel ezen kívül a feliratokban, mégpedig az ANDREAS-ban, ez az N betű azonban láthatóan nagyon nehézkes rajzolatú. Mivel azonban a h jel valóban gyakran jelöl H betűt a bizánci pénzek feliratain, ezért végül is indokolt ezt a jelet a H betű jelének tekinteni. Akár az N, akár a H jelének tekintjük azonban, a h jelnek nagybetűként történő alkalmazása kifejezetten a bizánci görög írás jellegzetessége, annak sajátja.

A feliratokban összesen tehát: 21 darab S, 8 darab C, 6 darab A, 5 darab O, 4–4 darab I, P, V, 3–3 darab H, L, R, T, 2 darab E, 1–1 darab B, D, M, N, és U fordul elő.

A feliratokban négy V alakú jel és egy U alakú jel szerepel, mind az öt u hangot jelöl. Az egyetlen U alakú jelnél, a PAULUS második U-jánál figyelemreméltó a vízszintes szakasznál lejjebb nyúló jobboldali vonal, amely ugyancsak a bizánci pénzek jellegzetes U betű alakja. Például számos császár pénzén az IhsUS XPISTUS feliratokon ilyen alakú U betű szerepel. Ezután a T betűket vizsgálva, a három T betű közül kettő szabályos alakú, egynél azonban a függőleges szárhoz egy vízszintes vonal is csatlakozik, és így nagy τ betűt formáz, amely szintén gyakori a bizánci pénzekben. Így tehát három betű kifejezetten a görög írás jellegzetességeit hordozza magán.

A feliratokra vonatkozó másik fontos észrevétel, hogy ugyanaz a betű gyakran különböző alakban jelenik meg. Ez annál is inkább meglepő, mert a zománcképek azonos stílusa alapján szinte bizonyos, hogy azokat egy művész készítette. A fent már említett kétféle H (3 esetből), kétféle T (3 esetből), valójában háromféle U (5 esetből) mellett feltűnő a háromféle A (6 esetből), a kétféle R (3 esetből). Meglepő továbbá a nagyon kezdetleges, A betűnek indult N, és a ferde vonalú P a PETRUS névben.

A fentiekben leírt jellegzetességek, így a feliratokban jelentkező görögös h, U és τ jelek, valamint a latin betűk bizonytalan használata véleményem szerint azzal magyarázhatók meg, hogy az *apostol-lemezeket egy görög anyanyelvű, a latin betűs írásban nem eléggé gyakorlott művész készítette.* (T-18)

Azt feltételezem, hogy a bizánci származású művész ötvösmesteri tanulmányait folytatta Konstantinápolytól távol egy olyan ötvösműhelyben, ahol a latin volt a hivatalos egyházi nyelv. Ott, talán mestermunkaként készítette az apostolképeket – véleményem szerint az egész boltív-rendszerrel együtt. (Ezt a feltételezést annál is inkább megkockáztathatom, mert ötvösművészeti és ikonográfiai jellegzetességek alapján nagy valószínűséggel megállapítható, hogy melyik középkori ötvösműhelyben készült a korona felső része. Ennek tárgyalása és bizonyítása azonban nem e tanulmány feladata.)

A görögös betűalakok megjelenése ugyanakkor arra is lehetőséget nyújt, hogy a képek készítése idejét behatároljuk. Ehhez a bizánci pénzek feliratait hívom segítségül. A Bizánci Birodalom pénzein, amely a Római Birodalom örökösének tekintette magát, hosszú évszázadokon keresztül fokozatos volt az átmenet a latin betűs feliratoktól a görög betűsökhöz, még a görög szavak esetén is. Noha ez az átmenet a 11. századra jobbra megtörtént, a bizánci pénzek tanúsága szerint például a 11. század első felében a latin C betűt a görög kappa helyett használták rendszeresen, míg a század második felében ugyanezt a latin betűt a szigma helyett. Tehát bizonyos latin betűk használata szokásban volt Bizáncban.

Vizsgáljuk meg a feliratok A betűit! A hat A betű közül egy szabályos latin A, de ötnek nincs középső szára. Az öt közül három viszont egy vízszintes vonallal rendelkezik az ék alakú rajzolat tetején. Ezt az A betűt láthatjuk például Szent Jakab névfeliratában. (Lásd az apostolképek feliratainál)

Ez a különleges jel adja meg a kulcsot számunkra az apostol-lemezek datálásához. Ugyanis *ezt a típusú A betűt a bizánci pénzek közül kizárólag VIII. Konstantinos császár pénzein találjuk meg.*¹⁸ (T-19) Mégpedig mind a „histamenon”-ján, mind pedig az egyik „tetarteron”-ján, a császár nevét tartalmazó feliratban. A pénzeknek ezen az oldalán a császár mellképe látható, az alábbi felirattal: KONSTANTINOS BASILEUS ROMAION, azaz: KONSTANTINOS, A RÓMAIAK CSÁSZÁRA.

†CΩNST ANTINB ASILEUSROM

A pénzek másik oldalán Jézus mellképe látható, ezen az oldalon a feliratban lévő egyetlen A betű már másmilyen, szabályos latin nagy A, csak a szárákat összekötő vonal nem vízszintes, hanem balról jobbra ferdén emelkedő.

Mivel VIII. Konstantinos mindössze 1025 december 15-től 1028 november 12-ig uralkodott, így pénzei 1026 és 1028 között készültek. Ebből következik, hogy ebben a pár évben ez volt a „hivatalos” betűforma, s az apostolképeket készítő művész írás szokásait ez bizonyosan befolyásolta. Alátámasztja ezt az is, hogy a pénzekon a Konstantinos nevét tartalmazó feliratban két N betű is sze-

repel, amelyek az apostolképek feliratainak h-jával azonos alakúak, egy U betű, amelynek formája szintén hasonló az apostol-lemezek egyetlen U betűjéhez, és két T betű, amelyeknek az alakja a vizsgált formájú T-betűvel egyezik meg.

Mivel a datálás ezen az észrevételen nyugszik, végigvizsgáltam 886-tól 1180-ig a bizánci uralkodók pénzein előforduló A betűk alakját. Arra a megállapításra jutottam, hogy ez a különleges alakú A betű egyetlen más uralkodó pénzén sem jelenik meg. A másik fajta, az apostolképeken is előforduló, vízszintes szár nélküli betűalak megtalálható VIII. Konstantinos közvetlen elődje, II. Basileios (976–1025) pénzein, majd ezután IV. Michael (1034–1041) érméin.

Ezt a megfigyelést a fentebb leírtakkal összevetve azt a következtetést vonom le, hogy a korona apostol-képei 1026 és 1042 között készülhettek. (T–20)

2.2.4. A zárólemez zománcképéről. Ahogy a 2.2.1. pontban említettem, a zárólemezen lévő Jézus-képet az apostol-lemezektől elkülönítve vizsgálom meg.

Egyrészt jól látható, hogy az arc számos vonása megegyezik az apostol-lemezek rajzolatával, így a száj alakja, annak alsó vízszintes vonala, a szem, az orr, a fül alakja, a szemöldök és az orr vonalának a találkozása. Ebből arra következtetek, hogy a képet ugyanaz a művész készítette, mint az apostolképeket.

Másrészt számos tulajdonsága gyökeresen eltér az apostol-lemezektől és a Monomakhos-lemezekhez teszi hasonlóvá. Így a zománckép kitöltetlensége, a Jézus alak arányos fejmérete, a glória zöldje és piros határvonala. Az apostolképek oldalsó teret kitöltő geometrikus díszítése a Jézus trónját körülölelő fák belsejébe szorul, a mintázat viszont megegyezik a Fülöp-kép mindkét oldalának, vagy a János-kép jobb oldalának geometrikus inda-motívumával. A zárólemezen Jézus ruhájának redőzete összehasonlíthatatlanul kidolgozottab az apostolképekénél.

Különösen figyelemre méltó a trónt kétoldalról körülölelő fának az ábrázolása. Ugyanis csak öt olyan zománcképről van tudomásom, amelyen ez a díszítés megjelenik. Ezek a következők:

- a magyar korona pártájának közepén lévő Jézus-kép,
- a magyar korona felső részének zárólemezén lévő Jézus-kép,
- a Monomakhos-lemezek közül az allegorikus nőalakot ábrázoló két kép,

melyeknél csak e két fa látja el az oldaldíszek funkcióját, (4. ábra)

- a Hahuli Triptichon (jelenleg Tbiliszi Múzeumban) negyedköríves, Istenanya-nyát ábrázoló képtöredéke.¹⁹ Ez a kép technikájában, rekeszvezetésében, színhasználatában, kvalitásában jelentősen elmarad a magyar korona zománcképeitől, így kizártnak tartom azt az irodalomban felvetett elképzelést, hogy ez a kép a magyar koronán lett volna, Michael császár képe helyén. (T–21)

Vajon mikor készülhetett a zárólemez zománcképe? Erre vonatkozóan ismét a bizánci pénzekhez, mint jól datálható és számos Jézus-ábrázolást tartalmazó segédeszközkhöz próbáltam folyamodni. Kiderült, hogy a nagyon sokféle Jézus ábrázolás között, a háttámla nélküli trónon ülő megoldással csak ritkán találkozhatunk bizánci érméken.²⁰ A legkorábbi ilyen ábrázolást IV. Michael (1034–1041) Tessalonikiben veretett „histamenon”-ján találhatjuk, melyből egy példány ismeretes. Ezt követően I. Isaakios (1057–1059), majd VII. Michael (1071–1078) és III. Nicephorus (1078–1081) pénzein fordul elő. Jézus kéztartása azonban ezeken a pénzekon nem olyan, mint a korona zománcképén. A numizmatikusok érdekes

megfigyelése, hogy egy-egy tipikussá váló ábrázolási mintának gyakran megvan a „hivatalos” mintája, előképe. Nos, Jézusnak háttámla nélküli trónon való ábrázolására a legkorábbi minta ismereteim szerint a konstantinápolyi Hagia Sophia déli emporáján található mozaikkép, amely felirata szerint IX. Konstantinos Monomakhos császárt és Zoe császárnőt ábrázolja Jézus két oldalán.²¹ Jól láthatóan a császár nevét, sőt fejét is kicserélték az idők folyamán és Zoe arcát is valószínűleg eltávolították száműzetése idején. Feltehetőleg Zoe első férje, III. Romanos képe szerepelt először a mozaikon, aki 1028. november 28-tól 1034. április 11-ig uralkodott, s Zoével trónralépése előtt 2 nappal kötött házasságot. *Így ez a mozaikkép legkorábban 1029-ben készülhetett, de valószínűsíthetően 1029 és 1034 között készült.* Ábrázolása mintául szolgált mind a pénzérmék tervezőinek, mind a zománcművészek számára. Ennek az ábrázolásnak nagyon pontos másolata például a Hahuli Triptichon Jézust ábrázoló egyik zománcképe.²² Számos részlete jól azonosítható a zárólemez Jézus-képével is, a trónus párnájától a fej körüli glóriába foglalt kereszt száraiban lévő díszítésig. Úgy vélem tehát, hogy a Hagia Sophia mozaikja a mintája a korona felső részén található Jézus-képnek.

Figyelembe véve az alábbi megfigyeléseket, melyek szerint:

- az apostollemezek 1026–1042 között készülhettek,
- a Jézus ábrázolás mintaképe 1029–1034 között készült,
- a Jézus-lemez számos hasonlóságot mutat a Monomakhos-lemezekkel,
- a Monomakhos-lemezek 1042 és 1050 között készülhettek,
- a Jézus-kép kitöltöttség szempontjából átmenetet képvisel a Monomakhos-lemezek és az abroncs képei között,
- az abroncs képei 1071 és 1081 között készülhettek,
- az abroncs Jézus ábrázolása a felső rész képe alapján készült,

teljes bizonyossággal állíthatjuk, hogy a felső rész Jézus-képe 1029 és 1081 között készült, és igen nagy valószínűséggel pedig, hogy 1042 és 1071 között. (T — 22)

Ha a vizsgált zománcképek készítési idejének mediánját kellene megbecsülni, az eddigi megfigyeléseim alapján *az apostolképek számára 1034-et, a Monomakhos-lemezek számára 1045-öt, a felső rész Jézus-képe számára 1057-et jelölnék meg. (T-23)* Megjegyzem, lehetséges, hogy a két allegorikus alak nem teljesen egyidőben készült a többi Monomakhos-lemezzel.

2.2.5. A felső rész boltív-rendszerének készítéséről. A felső rész vázát nyilvánvalóan az előre megtervezett méretű zománcképek számára készítették. Kérdés azonban, hogy ezt a vázat az apostolképekkel egyidejűleg készítették-e, vagy pedig az apostol-lemezek másodlagos felhasználásúak és eredetileg más tárgyon voltak találhatóak.

Ennek megválaszolása szempontjából fontos lenne annak a megállapítása, hogy az apostol-lemezeket már eredetileg pontosan olyan ívesre készítették-e, mint a korona felső részét, vagy nem. A koronát megvizsgáló kutatóknak erről gyökeresen ellentétes véleményük volt. Az nyilvánvaló, hogy az apostolképek erősen töredezetek, különböző mértékben hajlítottak, van köztük egyenes, sőt homorú is.

Az apostolképek hajlítottságával kapcsolatban fontosnak tartom azt a zománcteknikai szakmai fogást, hogy noha a zománcozott tárgy égetés közben

megvetemedik, de lehűtés közben a zománcklemez alakítható, ha ezt megfelelő pillanatban, még éppen izzó színének elvesztése előtt kezdik és gyorsan hajtják végre. Továbbá a zománc nagyfokú feszültsége folytán hajlamos a megrepedezésre, ez a kedvezőtlen jelenség az ideális hűtési sebesség megválasztásával kerülhető el.²³ Ebből tehát az következik, hogy az előírt hajlítottságú és repedezettség-mentes zománc előállítására a mester gyakorlottságán és tapasztalatán múlik.

Milyen érvek és megfigyelések szólnak a másodlagos felhasználás mellett és ellen? Az apostollemezek másodlagos felhasználása mellett szólnak az alábbiak:

A fényképek alapján megállapítható, hogy *a felső részen lévő gyöngyök igen nagy része, feltehetően valamennyi, át van fűrva. Ez a gyöngyök másodlagos felhasználására utal*, azt mutatja, hogy a gyöngyök korábban egy másik tárgyon lehettek. (T-24)

Az apostol-lemezek töredezettségének oka lehet a keretbe történő hajlításuk.

A zárólemez zománcképe nyilvánvalóan később készült, esetleg már kifejezetten az egész felső rész kompozíciójának részeként.

A felső részen található $8 \times 8 = 64$ almandin és $9 \times 8 = 72$ gyöngy a 8-as és 9-es szám dominanciáját szem előtt tartó tervezésre utal, ennek jelét a zárólemez képen is megtalálhatjuk: a képen a napnak nyolc sugara van, a holdat pedig kilenc csillag veszi körül.

Ezzel szemben a felső résznek az apostol-lemezekkel együtt történő készítése mellett szól:

A legkevésbé töredezett zománckép megfelelően ívesre készült.

A zománcképek kerete többszöri ki- és befoglalás nyomát őrzi, így könnyen lehetséges, hogy a zárólemez képe is ki lett cserélve.

A váznak eredetileg lehetett abroncsszerű alsó része is, ekkor a 72 gyöngynél és 64 almandinnál több is lehetett rajta; a nyolc napsugár és kilenc csillag ezekkel nem függ össze.

Az apostolképek és az egész felsőrész-váz közötti művészi analógia: amint az apostol-lemezek az alakokat kétoldalról sűrű, szabályos, de mégis mozgalmasságú és hajlékony díszítő motívumok veszik körül, ugyanúgy veszik körül az apostol-lemezeket a sűrűn futó arany-filigránok, a gyöngy és almandin-gránát díszek. (T-25) Ebből a szempontból sokkal erősebb az analógia a váz és az apostolképek, mint a váz és a Jézus-kép között.

Az érvek mérlegelése alapján az a véleményem, hogy az apostolképeket a felső rész boltíveinek céljára, azzal egyidőben készítették.

3. KI VAN A KÉPEN?

3.1 A felirat

A következő fejezet tárgya a magyar korona egyetlen egy zománcképe, pontosabban annak a felirata lesz. Ez a korona abroncsán a bal oldali 4-es kép. (5. ábra) Az, hogy a kép egy uralkodót ábrázol, fejdíszéből, valamint a jobb- és balkezében tartott hatalmi jelvényekből egyértelműen következik. Eddig úgy hivatkoztam erre a képre, hogy Török királyát ábrázolja. 1790 óta egyöntetű tuda-

mányos álláspont szerint ezen a képen I. Géza magyar király látható. Ebben a fejezetben azt szándékozom bizonyítani, hogy a képen látható uralkodó **nem I. Géza magyar király!**

A zománckép felirata a következő:

ΓΕΩΒΙΤΖΑC ΠΙCΤΟC ΚΡΑΛΗC ΤΟΥΡΚΙΑC,

melynek latin betűs átírása:

GEOBITZAS PISTOS KRALES TOURKIAS

A görög nyelvű feliratot középkori görög nyelven olvasva, s a kapott hangalakot a magyar nyelv mai hangjelölési szokásainak megfelelően átírva a következő közelítő hangalakot kapjuk: {JEOVIDZÁSZ PISZTOSZ KRÁLISZ TURKÍÁSZ}. Az eredeti görög szöveg jelentése: GEOBITZÁSZ, TÜRKIA HÍVÓ KIRÁLYA.

A feliratban szereplő ΚΡΑΛΗC szó, amely a 12. század elején több, később említendő forrásban is uralkodó, király jelentéssel fordul elő, nyilván itt is király jelentéssel bír. A ΠΙCΤΟC szó egyértelműen melléknév, Michael császár képén is megtalálható, ott „Krisztusban hívó” jelentéssel. Jelen esetben fordítható hívőnek és hűnek egyaránt.

A felirat a 29 betűn kívül két hangsúlyjelet is tartalmaz; az egyik a ΓΕΩΒΙΤΖΑC A és C betűje között felül elhelyezkedő, pipa alakú, a másik a ΚΡΑΛΗC szó P betűje felett, egy ferde, talpára állított T betű alakú hangsúlyjel. (Tekintettel arra, hogy a felhasznált görög betűcsoportban hangsúlyjelekkel ellátott betűk nincsenek, ezért ezekre a jelekre csak a szövegben tudok utalni.)

A felirattal a korona újkori története során legelőször 1790-ben foglalkoztak, azt követően, hogy II. József rendelete alapján a koronát Bécsből Budára hozták. Ekkor nyílt először alkalom arra, hogy középkori görög szöveget olvasni tudók lejegyezzék a zománcképek feliratait, s ezek a feliratok még 1790-ben több publikációban napvilágot is láttak. E publikációk mindegyike a fenti szöveg első kilenc betűjét „Geovitz despotes”-nek értelmezte, a következő okok miatt.

A ΓΕΩΒΙΤΖΑC utolsó két betűje, az A és C betűk egymás mellett állnak a feliratban. Mivel a felirat mindhárom A betűjének a szára, hasonlóan a többi zománcképen lévő A betűkhöz, szinte egyáltalán nem halad túl lefelé az A betű vízszintes vonalán, ezért egyaránt olvashatók A-nak és Δ-nak (deltának). Az A és C betű közötti hangsúlyjelet a felirat tanulmányozói a középgörög szövegekben és zománcképeken is gyakran alkalmazott rövidítésjelnek gondolták, és ezért az A és C betűt a közöttük lévő jellel együtt a despotes rövidítésének fogták fel.

Már az igen nagy meglepetést okozott, hogy a korona felső részén latin nyelvű, az alsó részén azonban görög nyelvű feliratok vannak. Ebből egyrészt levonták azt a következtetést, hogy a koronát két külön készült részből állították össze, másrészt kétségtelenné vált, hogy az alsó rész bizánci eredetű. Így hirtelen kérdésessé vált, hogy a korona részei hogyan kapcsolódnak Magyarországhoz. A felső részt az I. István király által kapott korona részének gondolták, de valamilyen magyar vonatkozást az alsó résznek is tulajdonítottak.

A Michael bizánci császárt ábrázoló zománcképen a Doukas felirat egyértelművé tette, hogy VII. Michael császárról van szó, arra pedig senki nem gondolt, hogy az őt ábrázoló zománckép eredetileg nem volt rajta koronán. Az kézenfekvő

volt, hogy a Konstantinos kép Michael császár fiát ábrázolja. Ezért csak a harmadik kép nyújtott némi esélyt valamilyen magyar vonatkozású összefüggésre. Mivel az ismeretes volt a tudósok előtt, hogy Törkia VII. Konstantinos császár történeti művében Magyarországot jelentette, így a legkézenfekvőbb feltételezés az volt, hogy a harmadik kép egy VII. Michaellel egyidőben uralkodó magyar királyt ábrázol, sőt ő is kapta ajándékba tőle. Mivel VII. Michael 1071-től 1078-ig volt bizánci császár, az ebben a periódusban uralkodó magyar királyok, Salamon, I. Géza és I. László közül, a név első két betűje alapján csak Géza jöhetett szóba. Ezt alátámasztani látszott a „Géza” névnek a külföldi forrásokból ismert sokféle alakja egyfelől, másrészt a magyar krónikák beszámolója arról, hogy Géza még herceg korában milyen nagylelkű magatartást tanúsított a bizánci hadifoglyok szabadon engedésével.

Így már 1790-ben megszületett Weszprémi István publikációjában az a feltételezés, hogy ez a zománckép I. Géza magyar királyt ábrázolja.²⁴ Ennek a feltételezésnek meglepően széles körű és alapos filológiai apparátus alkalmazásával történő alátámasztása található meg Koller József 1800-ban Pécsen kiadott, a magyar koronáról szóló könyvében.²⁵ Ebben a munkában a szerző közel 40 oldalon át foglalkozik a Törkia királyát ábrázoló kép feliratával, oly alaposan, hogy az általa adott indoklás lényegében mind a mai napig általános elfogadásra talált bizantológusok és koronakutatók között egyaránt.

Az egyetlen említésre méltó esemény az elmúlt kétszáz évben mindeddig annyi volt, hogy Moravcsik Gyula 1935-ben akadémiai székfoglalójában²⁶ immár fényképfelvételek birtokában megállapította, hogy az A és C betűk közötti jel nem rövidítési, hanem hangsúlyjel, ezért az első szó nem „Geovitz despotes”-nek, hanem „Geovitzász”-nak olvasandó. Ezt azzal is alátámasztotta, hogy kimutatta: a despotesi cím a 12. sz. közepéig csak a bizánci császárt illette meg, így ez nem lehetett a képen ábrázolt király Bizánctól kapott címe.²⁷ Ezt követően az Egyetemes Philológiai Közöny hasábjain még némi vita folyt e tárgy körben,²⁸ de 1938-ban Moravcsik megerősítette álláspontját, hogy a felirat helyes olvasata „Geovitzász” és a kép I. Géza magyar királyt ábrázolja.²⁹ Ez az állítás mind a mai napig megmaradt — a magyar koronával kapcsolatos legváltozatosabb nézetek, elméletek és feltételezések közepette is — a néhány megkérdőjelezetlen fix pont egyikeként.

Az egész fejezetben négy munkára sokszor fogok hivatkozni, ezért ezekre az alábbi rövidítések szerint hivatkozom.

ÁMTBF: Moravcsik Gyula: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Fontes Byzantini historiae hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Árpád descendendum.* Budapest 1988. Sajtó alá rendezte: Ritoók Zsigmond és Kapitánffy István.

BT: Moravcsik Gyula: *Byzantinoturcica* 2. kiadás. Berlin 1958. I-II. kötet

GOMBOS: Gombos Albinus Franciscus: „*Catalogus fontium historiae hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Árpád descendendum ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCCI*”. I-II-III. kötet, Budapest 1937–1938. IV. kötet: *Mutatók.* Összeállította Csapodi Csaba. Budapest 1946.

GYÓNI: Gyóni Mátvás: A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei. Magyar-görög tanulmányok 24. kötet. Budapest, 1943.

Mivel a következőkben gyakran lesz szükség arra, hogy világosan megkülönböztessem a leírt betűsört a kiejtett hangalaktól, ezért ez utóbbi jelölésére a {.....} kapcsos zárójelpárt fogom alkalmazni. Például: „a középkori itáliai latinban a c kiejtése lehetett {c}, {cs} és {k}; a {k}-t a magyarországi latin vegyesen jelölte k-val és c-vel”. A kapcsos zárójelen belül a fonetikus magyar átírásnak megfelelő betűket fogom használni a nyelvészeti irodalomban használt különféle jelölési módok helyett. Az irodalomból vett, különféle hangjelölési rendszerben megadott hangalakokat is egységesen, az általam használt fonetikus magyar nyelvi jelöléssel adom meg. Tehát például a régi magyar zárt e hang jele, az *ë* helyett *e-t* írok, a régi magyar *ß* hang helyett *v-t*, a kettős magánhangzók összetartozásának jelét elhagyom, az affrikáták nyelvészeti jelei helyett azok magyar megfelelőit használom. A vagylagos hangalakok hullámvonal jele helyett károm a *vagy* szót, a hangfejlődést egyszerű nyíllal (→) jelölöm.

3.2 GEWBITZAC

3.2.1. A görög szó. Hogy a zománckép felirata a rajta *ábrázolt személyre vonatkozik*, az a bizánci zománcképek hagyományából egyértelműen következik, s ezt a szokást mutatják a magyar korona alsó részének görög feliratos zománcképei is. Legelőször is a felirat első szavát tesszük alapos vizsgálat tárgyává.

Ez nyilván a képen *ábrázolt személy neve*, hiszen az analógiaként használható, másik két, uralkodót ábrázoló képen is a bal felső sarokból induló szöveg első szava az uralkodó nevét, illetve annak rövidítését adja, amit a középkori görög nyelvben szokásos ún. görögösítő névvégződéssel, jelen esetben az AC végződéssel láttak el.

Első nagyon fontos megjegyzendőnk, hogy *ez a név*, pontosabban fogalmazva ez a betűsor a magyar korona zománcképén kívül *egyetlen egy fennmaradt bizánci történelmi munkában, eddig megvizsgált görög nyelvű oklevélben, feliraton, pecsétten sem fordul elő*. Ezt annak alapján mondhatjuk, hogy az elmúlt évszázadok során a középkori írásos történelmi forrásokat és más emlékeket igen alapos rendszerező munkának vetették alá, és nemcsak az egyes művekhez, hanem az egész bizánci irodalomhoz készültek névmutatók, amelyekben ez a név máshol nem szerepel.

Arra a kérdésre, hogy a címben szereplő névnek *mi lehetett a kiejtése a középkori görög nyelvben*, egymáshoz közelálló válaszokat találunk az irodalomban. Moravcsik a {*jeovicasz*} vagy {*jeovicsasz*} hangalakokat jelöli meg a szó kiejtéséeként.³⁰ Gyóni szerint ez a hangalak {*jeovidzas*}, az a feletti vízszintes vonal azt jelenti, hogy itt hosszú a-ról van szó.³¹

Tekintettel arra, hogy középkori görög nyelvben az idegen nyelvek idegen hangjainak a saját betűkészlettel történő átírására bizonyos szabályosságok alakultak ki, ezek ismeretének segítségével vizsgálhatjuk meg, hogy eredetileg *milyen idegen nyelvi hangalakok* jöhetnek szóba, amelyeknek a címben szereplő betűsor a görög nyelvű *átírása lehet*.

A középgörög nyelvben a Γ betű jelölheti a {g}, {j}, {gy}, {dzs} hangokat. Az E betű elsősorban az {e}, továbbá az {i}, {a}, {ö} hangokat, az ω betű elsősorban az {o} hangot, esetenként az {u} és {ü} hangokat, a B betű elsősorban a {v} és alkalmanként a {b} hangot, az I magánhangzóként az {i}, esetenként {ü} és {u} hangokat, a TZ betűkapcsolat pedig a {c} és {cs} valamint néha a {dzs} hangokat jelölheti.³²

Ami az AC végződést illeti, ez egy úgynevezett görögösítő végződés. A görög nyelvi szövegekben az idegen nyelvből származó személy- és helynevek vagy eredeti alakjukban szerepelnek, vagy a görög személy és helynevekhez hasonló végződést kapnak. Ez a görögösítő tendencia különösen jellemző a görög anyanyelvű szerző által, magas irodalmi és stílári igényvel írott szövegekre. A személynevek esetén a tipikus görögösítő végzések az -ης, -ις, -ας, -ους, és -ος. A magyar nyelvi — és kis részben szláv — szórványemlékek vizsgálata alapján Gyóni az alábbi szabályszerűségeket vonta le:³³ (A palatális mássalhangzók azok, amelyek képzésénél a nyelv a szájpadohhoz simul, ilyen a {gy}, {ly}, {ty})

„1. Az -ης és -ις végű idegen nyelvi személynevekben -i végű, vagy esetleg palatális, jésített mássalhangzóra végződő idegen nyelvi hangalakot kell keresnünk. Biztosan -i végű volt az átírt hangalak, ha az -ης, -ις végződés hangsúlyos. 2. Az -ας végű szórványokban az -a végű személyneveket és szokat fogunk találni. 3. Az -ους végűek az -u végű idegen nyelvi nevek és szók görögösítései. 4. Az -ος végű szórványok mögött általában -n -re és egyéb, nem palatális mássalhangzókra végződő idegen nyelvi szók várhatók.”

Gyóni a palatizáltat abban az általánosabb értelemben használja, hogy az {s}-t (az {sz}-hez képest), és a {cs}-t (a {c}-hez képest) is „palatizálnak” tekinti, mivel ezeket valamivel hátrébb képezzük a párjuknál, Gyóni szakszerű megfogalmazása szerint ezek postalveolárisak az alveolaris párjukhoz képest.³⁴

A fentiekből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az -ας végződés egy eredetileg -a végű szó átírásának és görögösítő végződéssel való ellátásának eredményeképpen jött létre.

Ha a név mássalhangzóra végződött volna, tehát {c} vagy {cs} hangra, akkor nem -ας, hanem -ης, -ις, vagy -ος végződést kapott volna.³⁵

Arra vonatkozóan, hogy a görögösítő végződésen éles hangsúlyjel van a várt hajlítottal szemben, Moravcsik több példát is említ a 11. századi kéziratokból:³⁶

Még érdemes külön foglalkoznunk az egymás után álló két magánhangzó, az εω lehetséges hangalakjával. Egyfelől van példa arra, hogy ez a két betű egy névben egymás mellett áll, és két külön hangot jelöl: ilyen a Γεωργιος, amely név megtalálható a magyar korona alsó részének baloldali 2-es zománcképén is. Ebben a névben az ω éles hangsúlyt kap, amelynek jele a magyar korona zománcképének feliratában is szerepel.

De másfelől arra is van példa, hogy egy ε és közvetlenül utána álló másik magánhangzó, például az egymás után álló ει betűpár csak egyetlen hangot, az {i}-t reprezentálja. Így például a Τειχωνας szóban.³⁷

Azt a jelenséget, hogy idegen nyelvek egy magánhangzóját a görög szövegben több egymás után álló magánhangzó képviseli, Moravcsik külön is megemlíti.³⁸

Erre vonatkozóan azonban Gyóni — mintegy ellenvetésként — megjegyzi,³⁹ hogy a Moravcsik által adott példákban az átírt magánhangzó mélyhangú, s a jelölésükre alkalmazott mindkét görög magánhangzó mély. Gyóni ezután megjegyzi még, hogy a mi esetünkben, ha a magyar {e} hangot jelölné az $\epsilon\omega$ betűpár, a mélyhangú ω -nak nincs létjogosultsága. Ez készítette Németh Gyulát arra — folytatja Gyóni —, hogy a nevet (az $-\alpha\varsigma$ végződés nélkül) egy mélyhangú, {gyovics} hangzású változat feljegyzésének tekintse.

Továbbá Gyóni könyvében megtalálhatjuk a Győr névnek $\Gamma\eta\omega\rho$ alakú említését, ahol az η nem külön hangot jelöl, hanem azt, hogy a szóbeli Γ betű nem a {g} hangnak, hanem annak palatizált párjának, a {gy}-nek felel meg.

A fentiek miatt azt a lehetőséget is komolyan figyelembe kell vennünk, hogy az $\epsilon\omega$ magánhangzópárból az ϵ a Γ palatizált voltát van hivatva jelölni, s nem képvisel külön ejtendő hangot.⁴⁰

Ez a lehetőség annál is inkább felmerül, mivel arra ugyan több példa is ismeretes, hogy a $\Gamma\epsilon$ betűkapcsolat a {gye} szótagot, a $\Gamma\nu$ betűpár a {gyu} szótagot jelöli az idegen nyelvből történő átíráskor, de olyan esettel nem találkoztam, hogy a $\Gamma\omega$ betűpár a {gyo} szótagnak felelne meg. Így feltehető, hogy ha a {gyo} vagy {gyö} szótagot próbálták átírni görög nyelvre, mint például a Győr szó esetében, szükség volt a {gy} lágyágának külön jelölésére.

Milyen hangalak átírásának tekintették eddig a magyar nyelvészek a $\Gamma\epsilon\omega\beta\iota\tau\zeta\alpha\varsigma$ szót? Megjegyzendő, hogy mindannyiunkat erősen befolyásolta, hogy az átírandó hangalak a Géza névvel kapcsolatba legyen hozható.

1928-ban Németh Gyula azt írta:⁴¹ „A $\Gamma\epsilon\omega\beta\iota\tau\zeta$ alakot {Gyevics}-nek olvashatjuk.....{Gyovics}-nak is lehetne olvasni;”

1935-ben Moravcsik Gyula:⁴² „a $\Gamma\epsilon\omega\beta\iota\tau\zeta\alpha\varsigma$ egy magyar {Gyeovicsa} alak átírása lehet.”

1943-ban Gyóni Mátyás:⁴³ „Ha feltesszük, hogy szórványunkban az ϵ nem jelöl külön magánhangzót, hanem csak a γ palatizálására szolgál, akkor Németh Gyulának ez a feltevése (vagyis $\Gamma\epsilon\omega\beta\iota\tau\zeta = \{Gyovics\}$) közelíti meg legjobban az igazságot.” De pár sorral lejjebb: „Szerintem tehát egy magyar Gyeüvicsa névalak {gyeüvicsa} hangalakja van átírva a $\Gamma\epsilon\omega\beta\iota\tau\zeta\alpha\varsigma$ szórványban.

Ha az eddigieket megpróbáljuk összegezni, akkor a következőket mondhatjuk. A szóeleji γ az valószínűleg {gy}, esetleg {j} hangot jelöl. Az $\epsilon\omega$ magánhangzópár jelölheti az {eo}, {eö}, vagy az {o}, {ö} magánhangzókat. Ez utóbbiak esetén az első hang viszont szükségképpen {gy}. A $\beta\iota\tau\zeta$ betűcsoport legvalószínűbb ejtése a {vics}, amely különben a szláv nyelvekben gyakori patronim képző. Végül egy {a} hang hallatszott a név végén.

A fentiek alapján a $\Gamma\epsilon\omega\beta\iota\tau\zeta\alpha\varsigma$ név legvalószínűbben egy {gyovicsa} hangalak átírása. (T-26) Függetlenül az első szótag ejtésétől, a szó tartalmaz egy {vics} vagy {vitz} hangalakú részt.

3.2.2. A Géza név a bizánci forrásokban. Annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy vajon a $\Gamma\epsilon\omega\beta\iota\tau\zeta\alpha\varsigma$ név valóban I. Géza magyar királyt jelöli-e, először a Géza névnek a bizánci forrásokbeli előfordulásait kell megvizsgálnunk. I. Géza (1074–1077) nincs említve a bizánci forrásokban, de II. Géza (1141–1162) igen.

II. Géza neve három bizánci forrásban fordul elő, éspedig Ioannes Kinnamos, Niketas Choniatés és Theodoros Skutariotes munkáiban.⁴⁴

Ioannes Kinnamos történeti munkája az 1118 és 1176 közötti időszakkal foglalkozik, Manuel császár titkára volt, művét feltehetően az 1180–1183 közötti időben írta. Művében 13-szor fordul elő II. Géza neve. Niketas Choniatés munkája az 1118-tól 1206-ig terjedő időszakot tárgyalja. Munkája feltehetően hosszabb idő alatt készült, a 12. század 80-as éveitől kezdve a 13. század 20-as éveiiig. Valószínűleg ismerte Kinnamos munkáját. Művében II. Géza 6-szor van név szerint említve. Theodoros Skutariotes történeti munkája 1282 után készült. Művében szintén 6-szor fordul elő II. Géza neve, ugyanis bizonyos szórendi és stilisztikai változtatásoktól eltekintve a II. Géza említéseit tartalmazó szövegrészek nagyon pontosan követik Choniatés szövegét.

II. Géza említése két különböző alakban történik: Γειζας és Ίατζας alakban. (A névalakok utolsó szótagjában lévő α betűk feletti hullámos vonal a hajlított hangsúly jele, az I előtt álló ' jel úgynevezett „gyenge hehezeti jel”, amely lényegében azt jelenti, hogy az {i} hangot {h} hang nélkül kell kiejteni.)

Az első alak csak Kinnamosnál fordul elő, mégpedig háromszor, II. Géza első három névszerinti említésekor. Az utána következő tíz esetben a második névalak fordul elő. A másik két írnál csak a második alak jelenik meg.

Kétségtelenül van formai hasonlóság a Γεωβιτζας és a Γειζας nevek között. A Γειζας minden betűje megjelenik a Γεωβιτζας névben, csakhogy ez utóbbiban a szó közepén egy magán- és egy mássalhangzóval több van! Ez a hangalakjukra vonatkozóan azt jelenti, hogy a Γεωβιτζας egy szótaggal hosszabb!

Ezért erősen kérdésessé válik, hogy ugyanannak a névnek az átírása-e a két görög szó. Az a lehetőség is felmerül, hogy hetven-nyolcvan év alatt megváltozott a Géza név hangalakja. Ennek a kérdésnek a megválaszolásához alapos vizsgálat alá kell vegyük a Géza névnek a korabeli és a későbbi forrásokban előforduló alakjait.

3.2.3. Vélemények a Géza név hangalakjának fejlődéséről. A Géza név nagyon sok változatban fordul elő a forrásokban. (Gombos névmutatója 64 változatot sorol fel, s a névmutató nem teljes). Ez a változatosság nem véletlen, s éppen a nevet alkotó hangoknak a latin nyelvű átírás számára nehezen kezelhető voltából fakad, de éppen ez a változatosság nyújt lehetőséget a számunkra a név korai hangalakjának a rekonstruálásához.

Legkorábban, 1889. és 1892. között Nagy Géza és Karácsonyi János foglalkoztak azzal a kérdéssel, hogy mi volt a név középkori kiejtése. Végül is Karácsonyi János 1894-ben⁴⁵ a középkori oklevelekben előforduló helynevek vizsgálata alapján bebizonyította, hogy a név kiejtése a 12. és 14. század között a {Gyejcsa} → {Gyécsa} → {Gyécsse} → {Décse} átalakuláson ment keresztül. Ebből az is következik, hogy a ma használatos {Géza} hangalak teljesen hibás újkori olvasaton alapszik.

A további cikkek között kénytelen vagyok megemlíteni Németh Gyula rövid tanulmányát.⁴⁶ A Γεωβιτζ feliratot (az -ας végződés nélkül) I. Géza nevének tartotta és ezen előfeltevéssel alakította ki véleményét a név hangfejlődéséről. A név előfordulásának néhány példája alapján az alábbi korai hangfejlődést vélelmezte:

{Gyeivics}→({Gyeücsa} vagy {Gyeüsa})→{Gyeisa}. Ennek a feltételezésnek az elfogadása szolgált később alapul Moravcsik Gyula 1935 és 1938 között írt tanulmányaihoz, és a Γεωβιτζας = Géza azonosítás univerzális elfogadásához.

1943-ban Gyóni röviden ismertette az addigi irodalmat.⁴⁷ A Géza név korai kiejtésére utalva joggal észrevételezte, hogy: „... ez a magyar {gyeücsa} vagy {gyeüsa} hangalak még messze áll a görög {jeovidzas} kiejtésű szórványtól.” De pár sorral lejjebb állítja, hogy „... jogosultnak látszik Moravcsik Gy. feltevése, mely szerint szórványunk egy ómagyar {gyeivicsa} hangalak átírása”. Majd saját véleményét közli: a Γεωβιτζας szóban a {gyeüvicsa} hangalak van átírva.

Végül még egy értékes tanulmányt említhetek meg: 1956-ból Czeglédy Károly cikkét.⁴⁸ A szerző a Géza név eredetének és etimológiájának minket alapjában véve nem érintő tárgykörét részlegesen összekapcsolja a hangalak fejlődésének problematikájával, s ebben a kérdésben igyekszik hasznosítani a külföldi forrásokban fellelhető névalakokat is. A cikkben megfogalmazott gondolatok a következőképp tehetők áttekinthetővé. A hangalak fejlődésére vonatkozóan a problémát három részre bontja.

A legkorábbi fejlődésre nézve, így a Γεωβιτζας alak magyarázatához azt feltételezi, hogy a nevet az ősmagyar nyelv a törökből {dzsevu} alakban vehette át, ennek kicsinyítőképzős változata volna a {dzsevicsa}, amelyből származik a Γεωβιτζας átírás.

A további hangfejlődésre vonatkozóan két vonalat állapít meg a ({Gyeücsa} vagy {Gyeüsa}) alakból kiindulva: Az egyik: ({Gyeücsa} vagy {Gyeüsa})→({Gyeivicsa} vagy {Gyeisa})→{Gyécsa}→{Gyicsa}.

Feltételez egy másik fejlődési vonalat: ({Gyeücsa} vagy {Gyeüsa})→{Gyöücsa}→{Gyöcsa}, amelynek azonban {Gyöücsa} fázisa a magyar nyelvemlékekben nem lelhető fel, s ebből ágazik le a {Gyöücsa}→{Gyöicsa} fejlődési vonal.

Meg kell jegyezni, hogy minden eddig említett nyelvészeti tanulmánynak két alapvető hiányossága van. Egyrészt eleve abból indulnak ki, hogy a korona felirata I. Géza nevét tartalmazza. Másrészt nem kötik időponthoz, még akár évszázadhoz sem, a 12. századnál korábbi hangalakokat, s egy feltételezett, nagyon korai hangalakkal igyekeznek a korona 1070-es évek táján keletkezett feliratát azonosítani.

3.2.4. I. Géza magyar király neve az 1074–1077 közötti forrásokban.⁴⁹ Annak az eldöntéséhez, hogy a Γεωβιτζας görög névalak jelölhette-e I. Géza magyar király nevét, és pedig éppen királysága, azaz az 1074 és 1077 közötti években, elsőrendű fontosságúak azok a források, amelyek ebből az időszakból származnak s bennük I. Géza neve szerepel. Ezek száma rendkívül csekély.

A magyarországi adatokat illetően elsősorban szóba jönnének az I. Géza által kiadott oklevelek. Az utókornak mindössze egy ilyenről van biztos tudomása, 1075-ből, a Garam folyó menti Szent Benedek monostor alapításakor, annak javára tett adományok felsorolását tartalmazó oklevél.⁵⁰ Ennek eredetije azonban nem maradt fenn és sem a 16. századi másolata, sem interpolált változatai nem adnak biztos támpontot Géza nevének 11. századi írására vonatkozóan.

I. Géza király nevének hiteles korabeli feljegyzése található az általa kiadott kétféle ezüstpénz közül az egyikén.⁵¹ A pénz előoldalának felirata: +GEVCA REX.

A feliratban szereplő „V” jel egyértelműen az U betű-t jelenti, mivel a pénzekben az ívelt betűalak kialakítása nehézkes volt, a betűk teljes magassága ugyanis mindössze 2.5 mm. Az U betűnek ez a V alakja például I.Géza másik ezüstpénzén⁵² a DVX szó középső betűjében, vagy az I.Géza után uralkodó I. László király ezüstpénzein⁵³ a LADISLAVS, ill. LADISCLAVS feliratban megjelenik. A pénzekben előforduló GEVCA betűsor tehát a GEUCA névalaknak felel meg.

A *korabeli külföldi források*at VII. Gergely pápa által Rómából Gézához frott három levél képviseli. A levelek dátuma a következő:⁵⁴

1.: 1074. március 17.; 2.: 1075. március 23.; 3.: 1075. április 17.

Mindhárom levél szinte betűre pontosan ugyanazzal a mondattal kezdődik: „GREGORIUS episcopus servus servorum Dei Geuse Ungarie duci salutem et apostolicam benedictionem.” azaz: Gergely püspök, Isten szolgáinak szolgálja Gézának, Magyarország hercegének üdvözlét és apostoli áldást [küld].

A Győrffy által közölt szövegekben az eltérés a három mondat között mindössze a következő: A harmadik levélben a Geuse és Ungarie szavak szóvégi e-je ě, azaz e caudata, míg a másodikban közönséges e. Az első levélben pedig az Ungarie duci szavak helyén, kaparás felett a „Geuse duci Vngarorum” szöveg szerepel, tehát itt kétszer van leírva a „Geuse” név, az első szóvégi e-je e caudata. Az ě (e caudata) az ae betűkapcsolat gyakori jelölése a 11. században.

Tekintve, hogy Géza neve itt részes esetben áll, az alanyesetnek megfelelő névalak a GEUSA.

3.2.5. A Géza név a 12. századi magyarországi forrásokban. Ahhoz, hogy a fenti névalakok kiejtését rekonstruálhassuk, szükséges a későbbi források adatainak is a vizsgálata. Ehhez a 12. századi oklevelekben és pecséteken előforduló névalakokat gyűjtöttem össze, amelyek mindegyike II. Géza magyar király nevét tartalmazza. II. Géza dénárjának⁵⁵ nehéz olvashatósága miatt ennek az érmének a feliratával nem foglalkozom. Az oklevelek II. Géza, III. István és III. Béla oklevelei. A Géza nevet lehetőleg faksimile, vagy a legpontosabbnak tűnő forrásközlés alapján jegyeztem le, amelyet *kurzivalással* jelölök.

Az oklevelek adatait a következő sorrendben közlöm: Először az évszámot, mellette, ha hamis, ezt követően a Szentpétery-féle sorszámot, majd a Fejér-féle gyűjteménybeli kötet és oldalszámot, majd esetleges további forrásközlésre vonatkozó utalást. Ha az illető oklevél a Fejér-féle gyűjteményben szerepel, de csonka alakban, amelyik a Géza nevet nem tartalmazza, akkor a kötet és oldalszám zárójelbe kerül. Végül jobboldalt az oklevélben szereplő névalak, illetve névalakok állnak vagy az eredeti alakban, vagy a ragozott alak esetén az abból kikövetkeztethető alanyesetben. Számmal jelölöm, ha az illető névalak abban a forrásban egynél többször fordul elő. A forrásokra alkalmazott rövidítések magyarázata a jegyzetekben található meg.⁵⁶

Keletkezés	Szentpétery	Fejér	Egyéb forrásközlés	Névalak
1142	69.	II. 118.	<i>Smicklas</i> II. 49.	GEYSA
1143	70.	II. 120.	<i>Smicklas</i> II. 54.	GEUCHA
1145. Hamis	71.	II. 120.	MS. I. 103.	GEYZA
1146	72.		<i>PRT. I. 597. No. 9.</i>	GEYSA, GEISA
1146	73.	(II. 128.)	<i>PRT. I. 598-9. No.10.</i>	GEIZA

Keletkezés	Szent-pétery	Fejér	Egyéb forrásközlés	Névalak
(1141-46)	74.	II. 88.	MKSZ. 1892-93. 14.	GEUZHA
(1142-46)	76.	II. 117.	PRT. I. 597. No. 8.	GEICA
1148	77.	II. 129.		GEISA, GEYZA 2
1150	78.	(II. 130.)	PRT. I. 599-600. No. 11.	GEIZA
1151	79.	II. 130.	Smiciklas II. 53.	GEYSA
(~1151)	80.		PRT. I. 600-601. No. 12.	GEYSA
1152	81.			GEYSA
1152	82.	II. 131.	PRT. I. 601-602. No. 13.	GEYSA
1156	84.	II. 140.	MS. I. 107.	GEYSA
(~1156)	85.	VII./5. 119.	Sopron I. 1.	GEYZA, GEYSSA
1157	86.	II. 146.	FL: 2.	GEYTHSA
1157 Hamis	87.	II. 144. és VII./5. 116.	PRT. I. 603-604. No. 15.	GEYSSA
(~1157-58)	90.		FL: 7.	GEYSSA 2
1158	Oklevél	pecsétje	FL: 3.	GEISA
1158	91.	II. 153.	Smiciklas II. 86.	GEYZA 2
1158	92.	II. 155.	Smiciklas II. 87.	GEYZA
1158 Hamis	93.	II. 147. és III./2. 118.		GEYZA 2
1158 Hamis	94.	II. 152.	MS. I. 112.	GEYCHA
(1161)	96.	II. 161.	Wenzel: VI. 102.	GOVISO
1162	101.	II. 164.	MS. I. 117. = Sopron I. 2.	GEYSA
(1163-64)	104.		HOkmT. VI. 3. No. 2	GEYSA 3
(~1164)	106.	IX./7. 634.	Marczali II. 317.	GEICA
1165	107.	II. 170.	MS. I. 118.	GEYSA
1165	109.	II. 171.	(MS. I. 119.)	GEYSA
1166	111.	II. 174.	HOkmT. VII. 1.	GECHA
1172	120.	II. 185.	PRT. I. 604. No. 16.	GEYSA
1172	Oklevél	pecsétje	PRT. I. 604. No. 16.	GEYSA
1181	131.		Smiciklas II. 176.	GEYSSA
1186 Hamis	146.	II. 228.	FL: 20.	GEYSA
1188	147.	(VII./1. 177.)	Smiciklas II. 225.	GEYCA

Az okleveleken és pecsétéken előforduló összesen 44 névalak a következő csoportokba osztható: A névalak után zárójelben az előfordulások száma:

„GEU” névkezdettel: GEUCHA (1), GEUZHA (1)

„GEY” névkezdettel: GEYSA (18), GEYSSA (5), GEYZA (7),
GEYCA (1), GEYCHA (1), GEYTHSA (1)

„GEI” névkezdettel: GEISA (3), GEIZA (2), GEICA (2)

„GE”+ mássalhangzó kezdettel: GECHA (1)

„GO” névkezdettel: GOVISO (1)

Ezekhez az alakokhoz a következő megjegyzéseket kívánom fűzni:

Az első csoportba két névalak tartozik. Mint láttuk, I. Géza nevét GEUCANAK és GEUSA-NAK írta, ezért ebben a két alakban a régi 11. századi kiejtésnek megfelelő alakot tételeztem fel. A „GEY” és a „GEI” kezdetű alakokat a név korabeli kiejtésének megfelelő, jellegzetes leírásának tekintem, az előfordulásuk aránya is ezt igazolja. A „GE” + mássalhangzót tartalmazó GECHÉ névalak csak egyetlen egyszer fordul elő, de feltételezem, hogy íráshiba van az oklevélben: kimaradt az i betű a c előtt. Számunkra a legérdekesebb a GOVISO alak, a benne szereplő „VI” szótag miatt. Mivel ez az alak külföldi forrásban maradt fenn, ezért ezzel később foglalkozom.

3.2.6. A Géza név a 12–15. századi külföldi latin nyelvű történeti forrásokban. I. és II. Géza magyar királyok neve a külföldi latin nyelvű forrásokban nagy változatosságban fordul elő, ezek kialakulásának magyarázata nagyon érdekes nyelvészeti problémakör. Mindebből a jelen tanulmány számára csak két kis szegmendumra van szükségünk. Egyrészt megvizsgálom I. és II. Géza nevének cseh nyelvterületen fennmaradt alakjait, amelyek fontos segítséget nyújtanak a név 11. századi kiejtésének rekonstruálásához. A másik, hogy a forrásokban fellelhető GOVISO alakokkal kapcsolatban, amely megfeleltethető a {gyovicsa} hangalaknak, tisztázni kell, hogy ez egy ténylegesen létező névalak átírásából származik-e vagy sem. Az I. Gézára vonatkozó adatokat ○ jellel, II. Gézára vonatkozó adatokat ● jellel jelöltem. A névalak után a forrás keletkezési idejére vonatkozó információ Gombos alapján, majd a Gombos gyűjteménybeli sorszám és oldalszám szerepel, s végül a forrás megnevezése rövidítve. A névalakok alanyesetét tüntettem fel. A cseh források névváltozatai a következők:

○	DEUCA	12. század	3914	1672	Necrologium Gradicensis
○	DEUCA	1174 után	4907	2292	Vincentius Pragensis: Annales
●	DEUCA	1174 után	4907	2292	Vincentius Pragensis: Annales
○	DEUTHA	1380 után	4298	1994	Pribico: Cronica Boemorum
●	DEUTHA	1380 után	4298	1994	Pribico: Cronica Boemorum

3.2.7. A Géza név 11–12. századi hangalakjának a rekonstruálása. A név 11. század végi alakját I. Géza pénzén szereplő, leghitelesebb magyarországi adat alapján a következő négy részre bonthatjuk: G — EU — C — A, amely a II. Géza alatti források figyelembevételével a 12. században a tipikusnak mondható G — EY — S — A alakba ment át.

A nyelvészeti ismeretek alapján⁵⁷ a hangalak az alábbi módon rekonstruálható.

A G betű {g} vagy {gy} hangot jelölhet. A kettő közül a döntéshez elegendő, ha az előző pontban említett cseh adatokra hivatkozunk. Bár a 11. századból nemigen maradtak fenn eredeti csehországi oklevelek, a 12. századi adatok egyértelműen amellett tanúskodnak, hogy a kezdetektől fogva a d -t használták a {gy} hang jelölésére.⁵⁸ Még a múlt században éppen ez volt Volf György fő érve Asbóth Oszkár elméletével szemben, aki a magyar írási rendszer kialakulását cseh közvetítés segítségével próbálta magyarázni. Ugyanis a legkorábbi írott emlékekben a cseh források a d-t, a magyarok viszont a g-t használták a {gy} hang jelölésére. *A névnek a cseh forrásokbeli DEU kezdete azt mutatja, hogy erre a területre még a 11. század végén használt alakjában jutott el a név, és ez az alak maradt meg a későbbi forrásokban is. (T-27)* A cseh alakokból egyértelműen következik, hogy a név első hangja a {gy} volt.

Az EU betűpár önmagában jelölhetne {eu}, {eü}, {ev} hangpárokat, de az {ej} fejlődésből visszakövetkeztethetően a névben eredetileg az {eü} kettőshangzó volt. A fejlődés során ebből {ej} hangpár fejlődött, amelyet EY vagy EI betűpárral jelöltek.

A harmadik egység, a C betű jelölhet {c}, {cs}, és {k} hangot. A GEU - hoz csatlakozó C, S, CH és ZH, illetve a GEY-hez és GEI-hez csatlakozó S, SS, Z, C,

CH, THS betűk ill. betűcsoportok egyértelművé teszik, hogy ebben az esetben a {cs} hang jelölésére szolgált.

Az egyes időszakokban a {c} és a {cs} jelölésére az alábbi jeleket használták:⁵⁹

Időszak	A „C” hang jelölésére	A „Cs” hang jelölésére
	az alábbi jeleket használták	
1055–1109	C	C
1111–1131	C, Z, ritkán CZ, ZC	C, SC, CH, Z, S
1131–1141	C	C, S, CH, ritán: SC, Z, SH, SCH
1146–1172	C, ritkán: DZ, TZ, ZT	C, S, Z, ritkán: CH, CZ, ZH, THS

A névalakokban sokszor előforduló s betű kizárja, hogy a névben a {c} vagy a {k} hang lett volna.

Végül az A betű a nevet lezáró szóvégi {a} hangot jelöli. Az, hogy az {a} hang a név korai alakjában is ejtve volt, arra abból következtethetünk, hogy az 1055 és 1109 közötti oklevelekben előforduló két szóvégi {cs} hang jelölésére szolgáló c betű után i illetve u betű jelöli a szóvégi, elmosódott jellegtelen magánhangzót, ilyen funkcióban az a betű nem fordul elő. **A név hangalakja tehát a I. Géza uralkodása alatt {gyeücsa} volt, amely a 12. század közepére {gyejcsa} alakba ment át.**

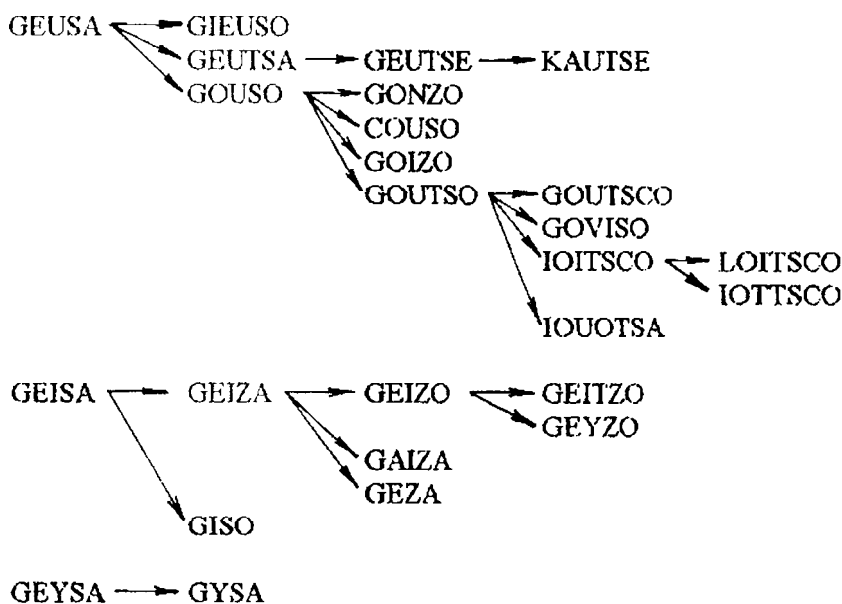
Ezzel kapcsolatban még az a kérdés vár megválaszolásra, hogy ha I. Géza pénzein a magyarországi helyesírást tükröző GEVCA névalakot használták, akkor VII. Gergely pápa által neki írott levelekben miért említik GEUSA néven. A V használatát az U helyett már megindokoltam. De miért használták az S-t a C helyett? A magyarázat szerintem a következő: A magyarországi latinban a {c} és {cs} hang jelölésére kezdetben egyaránt a c jelet alkalmazták. A {cs} hang az ókori latin nyelvből hiányzott, a középkori Itáliában pedig nyelvjárástól és az utána következő magánhangzótól függően ejtettek a c betűt {c}-nek, {cs}-nek vagy {k}-nak. Pontosabban {cs}-nek csak magas magánhangzók előtt ejtették a c -t, mély magánhangzók előtt {k}-nak hangzott. Az itáliai latinban az s betű szintén nyelvjárástól függően hangozhatott {sz}-nek vagy {s}-nek. Lehet, hogy I. Géza oklevelének írója azért választotta az s jelet a c helyett a pápához írt — fenn nem maradt — levelében, amelynek helyesírását azután a pápai levél követte, mert annak {s} ejtését közelebb érezte a {cs} hanghoz. Ugyanis a c betű használatával a {gyeücsa} hangalak helyett {geuka}-t olvashattak volna, amely az eredetitől jóval távolibb, mint a {geusa} hangalak. (T-28)

3.2.8. A Goviso alak magyarázata. Két helyen fordul elő a forrásokban: Az egyik II. Gézának valószínűleg 1161-ben Eberhard salzburgi érsekhez írt levelének a másolatában, amely a 3.2.5. pontbeli táblázatban szerepel.⁶⁰ Tartalmát Szentpétery a következőképp ismerteti: „II. Géza király az elődek között fennállott jóviszonyra való hivatkozással (Eberhard) salzburgi érseknek barátságát ajánlja, a császár ellenében védelmet ígér neki s felszólítja őt, hogy pettauai Frigyst [F. de Pettowe] az ország háborgatása miatt fedje meg.” Ezt a levelet korábban Fejér közölte,⁶¹ aki szöveggközlésében forrásként Hansiz: Germ. Sac. II. kötetének

272. oldalát jelöli meg, és közlésében II. Géza nevéül a COUSO alakot adja meg. Később Wenzel szövegközlésében,⁶² akinek forrása a bécsi császári udvari könyvtár „kézir. 629. sz. 55. levél” jelzetű másolat, adja a GOVISO alakot. Eberhard válaszolt II. Gézának, a választ Fejér szintén Hansiz alapján közli,⁶³ és megtalálható Gombosnál is,⁶⁴ aki viszont Tengnagel: Vet. monum. kiadását használta és ennek 430. oldala alapján közölte a válaszlevelet. Figyelemre méltó, hogy a két szöveg nem egyezik teljesen, s a válaszban II. Géza neve GOUSO alakban szerepel. Ezek a levelek magyarországi forrásban nem maradtak fenn, csak ausztriai másolatokban.

A GOVISO alak ezen kívül felbukkan a Chronicon Garstense-ben két helyen is, II. Géza nevéként, az 1146-os és 1162-es évnél.⁶⁵ Mindkétszer alanyesetben van a név. Ugyanakkor II. Géza nevét az 1163. évnél is említi ugyanez a krónika, itt a birtokos esetben álló névalak: GOUIS. Ezek az információk már segítséget nyújtanak a névalak kialakulásának megmagyarázásához. Figyelemre méltó, hogy a Chronicon Gartense-ben I. Géza is meg van említve, a neve accusativusban áll és IOTTSCONEM alakban van. Ez mutatja, hogy a két magyar királyra vonatkozó hírek külön-külön csatornákon jutottak el a krónika írójához, s a névalakok annyira eltorzultak, hogy már nem volt felismerhető az eredeti nevek hasonlósága.

Az osztrák-német névalakok nagy változatosságot mutatnak és számos sajátossággal rendelkeznek. Anélkül, hogy a részletekbe belemennék, közlöm I. és II. Géza nevének német nyelvterületen jelentkező névalakjai jelentős részének általam összeállított kialakulási ábráját, amely speciális német kiejtésbeli és helyesírási jelenségek, valamint az átírásnál elkövetett, könnyen magyarázható hibák eredményeképpen jöttek létre. (T-29)

A GOVISO alak kialakulásának egyik lehetséges módja a GOUSO-ból, hogy a {cs} hang TS -sel való jelölésével létrejön a GOUTSO forma, és ebben a T vízszintes vonalának a megrövidülése, vagy hiánya miatt I lett, s ezért az U és V azonos alakú jelét a másoló V-nek volt kénytelen olvasni, hogy a három egymás melletti magánhangzót elkerülje. Másik lehetőség, hogy közvetlenül a GOUSO alakból a középkori latinban gyakori W jelnek VI-ként való olvasásából adódik. A II. Géza és Eberhard levelezésének fennmaradt másolataiban a COUSO és GOVISO alakok arra utalnak, hogy ezek közös eredetije a GOUSO volt, amelynek ezek hibásan másolt alakjai. Ebből következik, hogy *a GOVISO alak nem reprezentál olyan eredeti hangalakot, amelyben a {vi} szótag előfordulna, csak hibás átírásról van szó.*

3.2.9. A bizánci névalakok magyarázata. Tekintettel arra, hogy sem Németh Gyula,⁶⁶ sem Gyóni Mátyás,⁶⁷ sem Czeglédy Károly⁶⁸ nem adtak magyarázatot II. Géza nevének 'Ιατζας alakjára, ezért szükségesnek érzem ezt e tanulmányon belül pótolni. Ehhez tudnunk kell, hogy a Γειτζας kiejtése {jdzász}, ha az ι-n diakritikus pontok vannak, akkor {jeidzász}, míg a 'Ιατζας névalak kiejtése {iadzász}.⁶⁹ Amint a 3.2.7. pontban megállapítottam, a Géza név 12. századi magyar hangalakja {gyeicsa} volt. Ennek természetes középgörög átírása Γειτζας a (ahol a ι-n diakritikus pontok vannak). Bizonyára így is jegyezték le a nevet. Kinnamos is ezt az alakot használta a név első három, egymás utáni említésekor, azonban a kéziratok tanúsága szerint a diakritikus pontok nélkül. Ezek hiányában a név kiejtése viszont {jdzász}, s a további alakok már e kiejtett forma alapján lettek lejegyezve. A szókezdő {j} természetes átírása ι-val történhetne, de két ι nem állhat egymás után. Mivel a második szótag hangsúlyos, az első szótag magánhangzója színtelenné válik, s könnyen {jadzász}-nak ejtődik, s ennek természetes átírása a 'Ιατζας. (T-30)

3.2.10. Következtetés. A fentiekből azt a következtetést vonom le, hogy I. Géza nevének rekonstruált korabeli {gyeücsa} hangalakja nem egyeztethető össze a koronán található Γεωβριτζας felirattal. (T-31) I. Géza nevének más leírt alakjából sem következtethettünk arra, hogy a 11. században létezett volna olyan hangalak, amely megfeleltethető lenne a görög átírásban található névnek. Ha ugyanis a {gyeücsa} hangalak került volna átírásra, az valószínűleg Γεουτζας alakban jelenne meg, hasonlóan ahhoz, ahogy a {gyeicsa} alakot szabályszerűen találhattuk meg a Γειτζας görög formában. Ha pedig esetleg a pénzeken látható GEVCA betűsor került volna átírásra, amely látszólag tartalmaz V hangot, annak is Γεβριτζας lenne az átírása.

Mivel rendkívül valószínűtlen, hogy egy nagy precizitással megtervezett műalkotásra hibásan írt névalak kerüljön, ezért már **az eddigiek alapján megállapíthatjuk, hogy a korona zománcképe nem I.Gézát ábrázolja.**

3.3. TOYPKIA

3.3.1. A türkök és Törkia a bizánci forrásokban. A vizsgált zománckép feliratának utolsó két szava: ΚΡΑΛΗC TOYPKIAC, latinbetűs átírásban: KRALES TOURKIAS, melyek jelentése: TÜRKIA KIRÁLYA.

A krales szóval kapcsolatban most csak egyetlen észrevételre szorítkozom, további fontos megjegyzéseket pedig a 3.4. pontban fogok tenni. Az észrevétel a következő: A krales kizárólag Európában volt használatos az uralkodói cím megjelölésére, a bizánci források pedig csak olyan esetben használják, ahol a helyi nyelvben is ez volt az uralkodó címe. Ezért Törkia kétségtelenül európai területet jelentett. Ez azért fontos, mert a 11. században már nagyon sokszor használják a görög nyelvű források a türk szót Ázsiában található török törzsek megnevezésére.

A továbbiakban megválaszolandó kérdés az, hogy a zománckép Törkia szava, amelyet több, mint 200 év óta egyértelműen Magyarországgal azonosítanak, tényleg Magyarországot jelenti-e?

A *τουρκοι*, azaz törökök jelentésű görög szó a 6. századtól a 16. századig terjedő több, mint ezer év alatt nagyon sokszor fordul elő a görög nyelvű történeti forrásokban. Moravcsik Gyula Byzantinoturcica c. munkájában — ránézésre — mintegy három és fél ezer forráshely van megjelölve, ahol ez a népnév előfordul. Jelentése az évszázadok során változott, Moravcsik a következő jelentéseket különbözteti meg:⁷⁰

1.	6–7. század:	„Ósi törökök”
2.	9. század:	„Kazárok”
3.	9–11. század:	„Magyarok”
4.	11–14. század:	Az úgynevezett „Vardarióták”
5.	9–10. század:	Az arabok és perzsák közötti törökök
6.	11–13. század:	„Szeldzsuk”, „Mameluk” és rokon török törzsek
7.	14–16. század:	„Oszmánok”

Ezek közül a harmadik csoportba, tehát a „magyar” jelentésűek közé közel 150 adat tartozik, amelyek közül 68 VII. Konstantinos bizánci császár két művében fordul elő.

Nagyon meglepő ezek után, hogy a *Τουρκια*, azaz a „törökök területe, országa” jelentésű szó ugyanez alatt az évezred alatt mindössze 48-szor fordul elő a görög nyelvű történelmi forrásokban — a magyar korona általunk vizsgált zománcképen található említésen kívül. A továbbiakban is mindenütt ki fogom hagyni az adatok közül a magyar korona feliratát, hiszen éppen a többi adatból szándékozom következtetni ennek a feliratnak a jelentésére.

Az adatokat Moravcsik a következő csoportokba sorolja:⁷¹

1.	6. század:	A törökök területe:	3 említés
2.	9. század:	A kazárok országa:	4 említés
3.	10–11. század:	A magyarok országa:	15 említés
ebből 2 jelentése bizonytalan, a fennmaradó 13-ból 10 említés VII. Konstantinos: De administrando imperio c. munkájában.			
4.	11–14. század:	A szeldzsukok és mamelukok országa	19 említés
5.	15–16. század:	Az oszmánok országa	7 említés

Jól ismert, hogy a bizánci történelmi források Magyarországot, és különösen a magyarokat, mint népet nagyon sokféle néven említik. Ezzel a kérdéssel ala-

posan először Darkó Jenő foglalkozott 1910-ben,⁷² majd ugyanennek a kérdés-körnek a latin forrásokbeli vizsgálatával Hóman Bálint.⁷³ Moravcsik Gyula a magyar történelem bizánci forrásaival foglalkozó munkájához külön táblázatot és rövid tanulmányt csatolt a bizánci forrásokban előforduló, a magyarokra vonatkozó népvnevekről.⁷⁴ Későbbi nagyszabású munkájában a magyar nép nevére 19 variánst sorol fel,⁷⁵ a magyarok lakta területre vonatkozóan 11 variánst.⁷⁶

Az általunk vizsgált időszakban a magyarok lakta ország megnevezésére a következő névalakok fordulnak elő: *Τουρκια* = Törkia, *Ουγγρια* = Ungria, *Μυσια* = Mysia, *Παννονια* = Pannonia, *Παιονια* = Paionia.

Vizsgáljuk meg ezeknek az alakoknak időszakonkénti előfordulási gyakoriságát a bizánci forrásokban. A forrásokban előforduló említések számát foglaltam táblázatba, Moravcsik munkái alapján⁷⁷ (+jellel az általam talált források szerepelnek).

Időszak	Törkia	Ungria	Mysia	Pannonia	Paionia
10. század	11	1		1	
11. század	3 + 2	2		3	
12. század első fele	1	4		1	
12. sz. második fele		10	8	6	14
13. század		23			3

A táblázatból levonható az a következtetés, hogy a 10. században majdnem kizárólag a Törkia megnevezés fordul elő, de a 12. század közepétől már nincs használatban. Ezért alapos, egyenkénti vizsgálatnak kell alávetni a 11. századi és a 12. század első feléből származó adatokat.

Tekintettel arra, hogy az országnév ebben az időszakban nagyon kevés forrásban fordul elő, szükségesnek tartottam, hogy a magyarokra vonatkozó türk népnév előfordulásainak alakulását is megvizsgáljam. Moravcsik besorolását vettem alapul, azokat az adatokat, amelyek hovatarozását kétségesnek tekintette, a magyarok közé vettem. Külön csoportba tettem az eredeti, valamint egy korábbi forrás többé-kevésbé szó szerinti átvételében előforduló említéseket. Az ún. vardarióta törkökre vonatkozó néhány adatra a pecsétekkel kapcsolatban térek ki.

	Törkök = magyarok Eredeti szövegben	Törkök = magyarok Átvett szövegben	Ungrok = magyarok
9. század (899)	1		
10. század	106 (5 kétséges)	13	5
11. század	10+1 (3 kétséges)	9	4
12. század első fele	1	5	9
12. sz. második fele	0+1		12
13. század			19

A táblázat adatai megerősítik, hogy a 10. század folyamán gyakran használták a türk megjelölést a magyarokra, a 12. században már gyakorlatilag nem. Figyelemre méltó, hogy a 10. századi források — valószínűleg — mind 969. előtt keletkeztek. A 10. századból származó 106 említés közül 68 adat VII. Konstan-

tinus császár két művében található. A 11. századra és a 12. század első felére eső forrásokat az alábbiakban egyenként meg fogom vizsgálni.

A latin nyelvű forrásokban a türk népnév a magyarokra vonatkoztatva csak a 10. századi, Konstantinápolyban követként is megfordult Liudprand Antapodosis-ában fordul elő,⁷⁸ aki főleg az ungri népnevet használja.

3.3.2. A magyarokra vonatkozó ország- és népnevek a 11. században és a 12. század első felében kerletkezett bizánci forrásokban. Az alábbiakban megvizsgálom mindazokat a görög nyelvű forráshelyeket, amelyek a 11. században vagy a 12. század első felében keletkeztek, s amelyekben a *Türkia* országnév vagy türk népnév előfordul és Moravcsik munkái szerint a magyarokra vonatkozik. Mindössze négy olyan további adatra sikerült bukkannom, amely Moravcsik nagyszabású gyűjteményeiben nem szerepel, ezek közül is az egyik kevéssel a 12. század közepe után keletkezett. Ezeket is ismertetem. Először foglalkozom VII. Konstantinos „De administrando imperio” néven ismert munkájával, tekintettel arra, hogy ebből értékes információkat kapunk arra vonatkozóan, hogy mit jelentett *Türkia* a 950-es években.

Néhány figyelmet érdemlő 10. századi forrás után sorra veszem a későbbieket, azokat is, melyekben az *Ungria* országnév vagy az ungrok népnév szerepel, majd ismertetem a pecséteket. Az idézeteket — egy kivétellel — az ÁMTBF fordításai alapján közlöm, az oldalszám megjelölésével. Igyekeztem teljes pontossággal ragaszkodni a fordításokhoz, melyekben a népnév mindenütt türknek, az országnév viszont *Turkiának* van írva, ami nem teljesen konzekvens.

1. VII. KONSTANTINOS CSÁSZÁR: A BIRODALOM KORMÁNYZÁSA (ÁMTBF: 30–51. o.) Csak egy részletet idézek, amely *Türkia* helyzetét ismerteti:

40. fejezet: „... A türkök pedig a besenyőktől elúztatva elmentek és letelepedtek arra a földre, amelyen most laknak. Ezen a helyen vannak bizonyos régi emlékek: az első, ahol *Turkia* kezdődik, Traianus császár hídja, azután még három napi útra ettől a hídtól Belgrád, amelyben a szent Nagy Konstantinos császár tornya is van, és ismét a folyó visszakanyarodásánál van az úgynevezett Sirmion Belgrádtól két napi útra, és azokon túl a keresztleetlen Nagy Moravia, melyet a türkök megsemmisítettek, s amelyen előbb Szvjatopluk uralkodott.

Ezek a Duna folyó menti emlékek és elnevezések, ami pedig ezektől felfelé esik, ahol *Turkia* egész szállásterülete van, mostanában az ott folyó folyók nevével nevezik el. A folyók ezek: első folyó a Temes, második folyó a Tutis, harmadik folyó a Maros, negyedik folyó a Körös, és ismét egy másik folyó a Tisza...”

Ez az idézet elég pontos leírását adja a türkök lakta területnek, elsősorban a jól azonosítható folyónevek: Duna, Száva, Temes, Maros, Körös, Tisza, továbbá a városnevek: Belgrád, Sirmion = Szávaszentdemeter = Sremska Mitrovica, Traianus császár hídja = Turnu Severin segítségével. Számunkra fontos, hogy Belgrád és Sirmion, mint *Türkia* határvárosai vannak említve.⁷⁹

2. KRÓNKA A PÁPÁKRÓL (ÁMTBF: 27. o.) Egy 13. és egy 16. századi kéziratban fennmaradt krónikatöredék a pápák történetével foglalkozik, a 891–928 közötti időben. A szövegben kétszer szerepel az ungri a magyarok nevéként és egyszer *Ungria*, Magyarország megjelölésére. Noha a latin eredeti kétségtelenül a 10. századból való, a görög keletkezésének ideje kétséges, ezért ez nem nyújt

megbízható adatot arra nézve, hogy az unгри és Ungria kifejezéseket már a 10. században használták a bizánci források.

3. BASILEOS ÉLETE (ÁMTBF: 28–29. o.) Egy 10. századi munka kétszer használja az unгри népnevet és egyszer az Ungria országnevet, ami már kétségtelen bizonyíték arra, hogy a magyaroknak ez a megnevezése már ekkor használatos volt.

4. LUKAS ÉLETE (ÁMTBF: 29. o.) A szintén 10. századi iratban viszont a türk népnév fordul elő egyszer.

5. GEORGIOS BARÁT FOLYTATÁSA. (ÁMTBF: 52–65.o.) Ez a krónika-folytatás 963–969 között készült, s a 842-től 948-ig terjedő időszakkal foglalkozik. Két változatban maradt fenn. Nagyon érdekes, hogy egy, a 830-as években történt esemény kapcsán ugyanazt a népet egyszer ungroknak, majd kétszer hunoknak s kétszer türköknek nevezi, teljesen szinonimaként használva a három nevet. A további részekben és a későbbi kéziratban már a türk nevet használja konzekvensen.

6. ISMERETLEN SZERZŐ A HADÜGYRŐL (ÁMTBF: 73. o.) Ebben a műben, mely valószínűleg 963–969. között készült, szerepel az alábbi mondatrész: „...nemcsak a bolgárok ellen lehet kémekeket alkalmazni, hanem a többi szomszédos nép ellen is, így Besenyőországban, *Turkiában* és Oroszországban is,....” Ez a *Türkia*, amely határos a Bizánci Birodalommal, minden bizonnyal Magyarországot jelenti. Érdekes azonban, hogy a műben kétszer szerepel a türk népnév, viszont az arabokkal együtt említve, s ezért bizonyosan nem Európában élő népre vonatkozik. *Ez az első példa arra, hogy egy kéziratban belül a türk népnév nem Türkia lakóit jelenti. Ez az oka, hogy Moravcsik a Türkia előfordulást a kétséges jelentésűek közé sorolja.*

7. ATHANASIOS ÉLETE (ÁMTBF: 74–77. o.) Ennek az életiratnak mindkét változatában, melynek eredetije a 11. század elején készült, szerepel egyszer a nomád skyták kifejezés, amely a magyarokra vonatkozik és kétszer a türk népnév, amelynek jelentését Moravcsik lábjegyzetében kétségesnek tartja. „Hogy kik voltak ezek a türkök, az a szövegből nem derül ki. Gondolhatunk az ún. vardariótákra vagy a magyarokra.” A vardarióták lehet, hogy délre szakadt magyarok voltak. Mindenesetre a leírás földrajzi adataiból az derül ki, hogy ezek a türkök Macedóniában bukkantak fel.

8. SZENT GYÖRGY CSODÁI (ÁMTBF 77–79. o.) Ebben a 11. század elején keletkezett, két változatban fennmaradt munkában szerepel a következő kifejezés: „...*a nyugati népek*, azaz a bolgárok, magyarok, skythák, médek és türkök...” A magyarokat a görög szövegben az unгри képviseli, és külön szerepelnek a türkök. Ehhez Moravcsik a következő lábjegyzetet fűzi: „A felsorolt népek közül a skythák talán a besenyőkkel, a médek pedig az arabokkal azonosíthatók. Egyébként megfigyelhető, hogy egyes írók halmozzák a népneveket anélkül, hogy azok jelentésével tisztában lennének. Valószínűleg itt is ilyen jelenséggel állunk szemben.” Ez valóban lehetséges, de az is lehet, hogy a szöveg írója számára az *unгри* és a *türk* két külön népcsoportot jelentett és ezt a lehetőséget nem szabad számításán kívül hagyni.

9. SZINÓDUSI HATÁROZAT⁸⁰ Ezt a konstantinápolyi szinódusi határozatot, amely 1028. januárjában kelt, Moravcsik nem említi. A hat aláíró metropolita közül az egyik: Ἰωαννου Τουρκίας azaz Ioannes, *Türkia* [metropolitája].⁸¹

10. METROPÓLIA JEGYZÉK⁸² A konstantinápolyi patriarchátus alá tartozó metropolíák egy 1039 után keletkezett jegyzékében a hatvanadik helyen szerepel *Türkia* metropolíája.⁸³

11. IOANNES SKYLITZES (ÁMTBF: 81–92. o.) munkája a 811-től 1057-ig terjedő időszakot fogja át, és a 11. századi művek közül a magyarokra vonatkozó legtöbb hivatkozás ebben található. Előfordul benne a türk és unгри népnév, (13-szor, ill. 1-szer), valamint a *Türkia* és *Pannónia* nevek is (kétszer, ill. háromszor). Az adatok az alábbiak:

1. csoport. A 943-ig terjedő időszakra vonatkozó részekben 9-szer fordul elő a türk népnév. Ezek a helyek Bekker kiadásában⁸⁴ Oldal:sorszám szerint: 255:3,5,16,18,22, 256:8, 308:14, 316:1, 319:4. Ezek a részek Theophanes világkrónikájában lévő szövegrészeknek átiratai, amely kis módosításokkal veszi át György barát krónikája folytatásaként ismert munka B variánsa hatodik könyvének megfelelő részeit. A türk népnév is majdnem minden esetben eredeti átvétel ebből, két esetben pedig a szöveg bővítéseként került a munkába. Mivel ez utóbbi munka 963 táján, Theophanes folytatása pedig 963–969. között készült, ezek a szövegrészek 10. századi szövegek majdnem szósz szerinti átvételei, és így a névhasználat is erre az időre jellemző, és nem a 11. századra. Figyelemre méltó, ahogy Skylitzes a türkök legelső említésekor kiegészíti a szöveget. Theophanes folytatásában a szövegrész így szól: „...Niketast hadihajókkal a Duna folyóhoz küldi, hogy adjon ajándékot a *türköknek*, hogy Symeont leverjék.” Ezt Skylitzes így bővíti: „...Niketas patrikiost a Dunán át az *ungroknak is nevezett türkökhöz* küldte, hogy azok átkelven a folyón Bulgáriát kellő módon feldőlják.” Ennek oka szerintem, hogy Skylitzes szükségesnek érezte az *előző században használt népet ellátni az aktuális használatnak megfelelő magyarázattal*.

2. csoport. A Bekker-féle kiadás 328:3–13 közötti szakaszában előfordul a türk népnév, a türkök fejedelme és a *Türkia* püspöke kifejezés is. A magyar történet szempontjából fontos részlet forrása, amely a 900-as évek közepéről tudósít, nem maradt fenn. Ennek ellenére kétségtelen, hogy a 10. századi szóhasználatot vette át. A *Türkia* megnevezését tartalmazó szövegrész a következő: „Nem sokkal utóbb Gyula is, aki szintén a türkök fejedelme volt, a császári városba jön, megkeresztelkedik, s ő is ugyanazon jótéteményekben és megtiszteltetésekben részesül. Ő magával vitt egy jámborságáról híres, Hierotheos nevű szerzetest, akit Theopylaktos *Turkia* püspökévé szentelt, s aki odaérkezvén, a barbár tévelygésből sokakat kivezetett a kereszténységhez.” Noha *Türkia* területe nem határozható meg a szöveg alapján, a türk fejedelemmel való kapcsolata nyilvánvalóvá teszi, hogy itt harmónia van a szóhasználatban, *Türkia* a türkök országát jelenti, és ebben hasonlít VII. Konstantinos munkájában tapasztalt szóhasználatához.

3. csoport. A Bekker-féle kiadásban a 372:6 valamint a 384:15 és 384:22 helyeken (ez utóbbi hiányzik Moravcsik: BT-beli listájából!) háromszor szerepel a türkök neve 967 és 970 közötti eseményekkel kapcsolatban, melyek forrása szintén nem ismeretes. Ezek közül érdemes idézni a 384:15-beli előfordulást szö-

veggkörnyezetével együtt: „De az oroszok és ezek vezére...szövetségesekként magukhoz vették a besenyőket és a nyugaton, Pannoniában megtelepedett türköket,...”.

4. csoport. A legfontosabb idézet a Bekker kiadás 527. oldalán az 1040-es évre vonatkozik, tehát sokkal későbbi időre, mint az eddigi idézetek. *Ez az egyetlen középkori forrás, amelyben a „Türkia királya” kifejezés előfordul — a magyar korona zománcképén kívül.* Ebben a mondatban egyúttal előfordul a Pannonia név is. Az idézetet a 13. forrásban, Michael püspök kiegészítésével együtt közlöm.

5. csoport. Még egyszer fordul elő a Pannonia szó a műben, (Bekker kiadás: 582. o., ezt a helyet csak a BT említi, az ÁMTBF-ben nincs említve). Az 1050. körüli időben a besenyőkről ezt írja: „A besenyők népe skytha nép,... A Duna tulsó partján élnek, a Borüstenos folyótól Pannoniáig elterülő síkságokon,...”.

12. IOANNES SKYLITZES FOLYTATÁSA (ÁMTBF 95–96. o.) az 1057–1079 közötti időszakkal foglalkozik. Hogy vajon ez is Skylitzes munkája-e, vagy másé, az erre vonatkozó kérdés nincs eldöntve. Két idézetben van szó a magyarokról. Az első szemelvény az 1059-es évre vonatkozik, a magyarok kétszer vannak benne említve, mindkétszer *ungri* néven. Megjegyzem, hogy ugyanerről az eseményről, nagyjából hasonló időben író Michael Attaleiates a sauromaták nevet alkalmazza a magyarokra. A második idézet az 1070-es évekre vonatkozik, és ebben a Magyarország királya kifejezés is szerepel, Magyarország az *Ungria* szóval, a királyi cím pedig a *kral* szóval van jelölve.

13. MICHAEL PÓTLÁSAI (ÁMTBF: 97–98. o.) Michael diabolisi püspök néhány kiegészítést tett Skylitzes munkájához a kézirat 1118-ban történt lemásolása során. Két részletben van szó a magyarokról. Az első a 10. század végére vonatkozik. Ebben Magyarország királyáról esik szó, Magyarország *Ungriaként*, a király *kral*-ként van említve. A másik szemelvény pontosan a Skylitzesnél említett, 4. csoportba tartozó idézetnek a kiegészítése, s így az 1040-es évre vonatkozik. A szöveg a következő, Michael kiegészítése dőlt betűvel:

„Ebben az évben történt Bulgária elpártolása is ilyen módon. Egy bizonyos bolgár, Petros, kinek mellékeve Deleanos, egy bizánci férfi szolgája, elszökve a fővárosból Bulgáriában csavargott, és eljutott Moravosig és Belgrádig (Pannónia erődjei ezek, melyek a Dunán túl fekszenek, és szomszédosak **Türkia királyával**), és azt híresztelte, hogy ő Romanosnak, Samuel fiának a fia, *akit neki Ungria királyának a leánya szült, az a leány, akit [Romanos] még Samuel életében meggyűlölt és elűzött, és feleségül vette a csodaszép larissai Eirenét.* Felrázta a bolgárok népét, amely kévessel előbb hajtotta nyakát rabigába és nagyon vágyódott a szabadság után.”

Moravcsik fordításában a „Türkia királyával” kifejezést „a magyar királylyal”, „Ungria királyának” kifejezést „Magyarország királyának” kifejezéssel fordította, ezeket szándékosan helyettesítettem az eredeti szóval.

14. IOANNES ZONARAS (ÁMTBF: 98–101.o.) történeti munkája kevéssel 1118 után készült, s számunkra roppant fontos adatokat tartalmaz. A magyarokról tíz helyen tesz említést munkájában. Az oldal- és sorszámot Büttner-Wobst kiadásából idézem.⁸⁵ Az idézetekben, ahol az ÁMTBF ungrusokat használ, meg-

tartottam az eredeti formát, ahol magyarokat írt, ott viszont az eredeti görög alak átírásaként ungrokat használok.

SKYLITZES		ZONARAS	
Hely	Idézet	Hely	Idézet
255:3:	az ungroknak is nevezett türkök	443:1	türkök, akiket ungrosoknak is neveznek
255:16	türkök	443:10	ungrok
255:22	türkök	443:15	ungrok
256:8	türkök	444:2	türkök
328:3	türkök	484:7	a türkök (már előbb is mondtuk, hogy az ungrosokat így nevezik)
372:6	türkök	512:13	a türkök, vagyis ungrosok
384:15	a Pannoniában megtelepedett türkök	523:18	a Pannoniában lakó türkök
SKYLITZES FOLYTATÁSA			
645:17	ungrok	671:5	ungrok
645:21	ungrok	671:6	ungrok
		748:2	ungrok

A fentiekből a névhasználat változására vonatkozó döntő fontosságú következtetéseket vonhatunk le. Az első hét adat tartalmi átvétel Skylitzestől, aki munkáját a 11. század második felében írta. Ő csak egyszer, a legelső alkalommal használta „az ungroknak is nevezett türkök” magyarázó formulát, s utána változtatás nélkül használta a forrásai alapján a türk népvét. Ellenben az 1118 után működő Zonaras már mindössze egyszer vette át magyarázó megjegyzés nélkül a türk népvét és egyszer a Pannoniában lakó türkök formulát, viszont háromszor már az ungrok névre utaló, magyarázó szöveggel együtt használta a türk szót, két további esetben pedig helyettesítette a Skylitzes szövegében található türkök szót az ungrok szóval. Ezután egymás után kétszer szerepelnek a magyarok egy 1059-re vonatkozó részletben, a tartalmilag alapul szolgáló Skylitzes folytatásához hasonlóan ungrokként említve. Végül még egy helyen, amely 1118-ra vonatkozik s valószínűleg Zonaras saját fogalmazása, az ungrok szerepelnek. *Ez mutatja, hogy a 12. század első negyedére gyakorlatilag megszűnt a türk népnév magyar jelentése.*

15. MICHAEL GLYKAS (ÁMTBF: 108–109. o.) Az 1118-ig terjedő történeti munkában egyszer fordul elő a magyarok neve, a fentebb említett 1059-beli eseményekkel kapcsolatban, ungrok alakban.

16. ANNA KOMNENE (ÁMTBF: 101–108. o.) I. Alexios császár lányának 1148-ban befejezett munkája az 1069-től 1118-ig terjedő időszakkal foglalkozik. Az író, bár erősen archaizáló tendenciával, de konzekvensen használja a népvéket, a magyarokat mindenütt dákoknak nevezi.⁸⁶ Viszont Magyarország megnevezésére, amely kétszer fordul elő munkájában, az Ungriát használja.

17. ISMERETLEN SZERZŐ KRÓNIKÁJA. (ÁMTBF: 338. o.) Egy 14. századi kéziratban található, 1118-ig terjedő történelmi munkában még előfordul a Türkiá szó Magyarország jelentéssel. Az idézet a következő: „Ez a császár...Ez feleségül adta fiának, Ioannesnek a nyugati *Turkiának* is nevezett Magyarország fejedelmének leányát.” Az idézetbeli Magyarország az eredetiben Ungriaként van megnevezve.

A keletkezési idejére nézve nincs adat, Moravcsik szerint ez a mű rokonságot mutat Theodoros Skutariotes történeti munkájával, aki azt 1282 után írta. Valóban, Skutariotes munkájában van egy mondat, amely tartalmában összehasonlítható a fenti idézettel: „Amikor a császár látta, hogy a nyugati népek, de nem kevésbé a keletiek is mindenfelől zavarognak, ...követeket küld Paionia fejedelméhez (királynak szokta őt nevezni a köznyelv), és annak leányát elsősülött fia, bíborbanszületett Ioannes császár számára menyasszonyul kéri.” (ÁMTBF 301–302. o.) Véleményem szerint érdemes összevetni ezt az idézetet Zonaras egyik részletével, amelyben Ioannes Komnenosról írja: „...feleségül vette a magyarok népe fejedelmének leányát, ...” (ÁMTBF 101. o.) Mindhárom idézetben fejedelem szerepel és nem király, ez szerves kapcsolatot feltételez közöttük.

Az ismeretlen szerzőjű munka írója tudta, hogy valamikor Magyarországot Türkiának hívták, de az írónak tudomással kellett bírnia egy másik, keleti Türkiáról is. Valószínűnek tűnik, hogy ez alatt a szeldzsuk törökök birodalmára kell gondolnunk. A forrás mindenestre azt mutatja, hogy a szöveg írásakor Magyarország használatos neve az Ungria volt.

18. NÉPNÉVJEGYZÉK (ÁMTBF-ben nem szerepel, BT. II. 321. o.) Egy 12. századi népnévjegyzékben előfordul még a türk népnév a magyarokra vonatkoztatva: „Az ungrok pedig, akik türköknek is mondatnak”.

19. SZINÓDUSI HATÁROZAT⁸⁷ (Moravcsik nem említi) az 1157–1169/70 közötti időből.

A határozat 11. pontja így szól: „Szent Basileus törvényét (13. törvény), amely megbünteti azokat, akik háborúban öldökölnek, megkülönböztetés nélkül kell alkalmazni, mindegy, hogy az ellenség egy türk, vagy inkább egy magyar vagy egy szerb.”

3.3.3. A Törkia országnevet vagy türk népnevet tartalmazó bizánci pecsétek. Három olyan pecsétről van tudomásom, amelyen Törkia vagy a türk szó szerepel. Ezek közül kettőt Moravcsik is ismertet (ÁMTBF 253.o.). A pecsétet először publikáló Laurent 1963-ban módosította az egyik pecsét olvasatát, Moravcsik még az eredeti publikáció olvasatát közli. A módosított olvasatot Oikonomides is elfogadta. Megjegyzem, hogy a fennmaradt bizánci pecsétek jelentős száma mellett sem ritkaság, hogy egy-egy tartományból mindössze 1–2 darab jutott az utókorra. A három pecsét rövid leírása a következő:

P1. ANTONIOS, TÜRKIA PÜSPÖKE⁸⁸

A felirat jelentése: (Laurent újabb olvasata szerint):

Antonios, Törkia proedrosa, szerzetes és synkellos pecsétje.

Az előlapon Szent Demeter álló alakja, jobb kezében lándzsát tart, bal kezét földre támasztott pajzs tetejére helyezi. A jobb oldalon megcsonkított felirat, amelynek a jelentése: Szent Demeter.

Becsült kora: 11. század.

P2. THEOPHYLAKTOS, A TÜRKÖK PÜSPÖKE⁸⁹

A felirat jelentése: Uram, segítsd meg Theophylaktost, a türkök püspökét.

Az előlapon: Szent Demeter mellképe szemből, jobb kezében lándzsát, bal kezében pajzsot tart. Két oszlopban felirat, melynek jelentése: Szent Demeter.

Becsült kora: 11. század.

P3. DEMETRIOS, A TÜRKÖK PÜSPÖKE⁹⁰

A felirat jelentése: *Oltalmaz engem, Demetriost, a türkök püspökét.*

Az előlapon az Istenanya álló alakja, kezeit a mező szélén megjelenő isteni kéz felé emeli. Kétoldalt az Istenanya kifejezés rövidítése.

Becsült kora: 11–12. század

Felmerül a kérdés, hová lokalizáljuk a pecséteken említett Türkiát.⁹¹ A magyarra püspöki rangként fordított egyházi méltóságok a három pecséten különbözőek: az elsőt proedros, a másodikon episcopus, a harmadikon tutisz. A pecséteken szereplő személyek más forrásból nem azonosíthatók. Laurent eredeti elgondolása 1939-ben az volt, hogy a türkök, illetve Türkia püspöke a Magyarországon található, a bizánci egyház kötelékébe tartozó ortodox lakosság feje volt. Később a Szent Demeter ábrázolások arra készítették, hogy a türkök püspökségét a Thessaloniki fennhatósága alá tartozó, úgynevezett vardarióta türkök püspökségének gondolja, ugyanis Thessaloniki fő védőszentje Szent Demeter volt. A Vardar folyó völgyében lakó népet néhány 11–14. századi bizánci forrás vardariótáknak nevezi, melyek közül öt a „vardarióta türk” megnevezést használja. Egy 14. századi forrás szerint perzsa eredetűek, de nem zárható ki az sem, hogy a honfoglaló magyaroktól a 10. században leszakadt népcsoport maradványai. Oikonomides nem osztja teljesen Laurent újabb véleményét, megjegyzi, hogy Sirmium védőszentje is Szent Demeter volt.

Összefoglalva a források vizsgálatából levonható következtetéseket, az alábbiakat állíthatjuk: A magyar nép nevének a megjelölésére a türk szó 970-ig nagyon elterjedt volt. Viszont abból a 26 előfordulásból, amely a következő 180 évből ránk maradt, 14-ről egyértelműen kimutatható, hogy mely korábbi forrás szó szerinti, vagy tartalmi átvételéből származik. A P2, P3 és 18-as forrást kivéve az összes többi is 10. századi eseményről emlékezik meg, így valójában ezek sem eredeti szövegek. A 11. és 12. században a szerzők egyre növekvő mértékben magyarzatokat fűztek a türk népnévhez, vagy kicserélték az ungrok névvel. **A 12. század első negyedére szinte teljesen eltűnt a türk népnév magyar jelentése.** (T-32) Semmi nyomát nem találtam viszont annak az elképzelésnek, hogy a türk szó a hivatalos népnévhasználat, az ungrok pedig a köznyelvi névhasználat lenne, amely elképzelés Darkó munkája nyomán⁹² az irodalomban többször jelentkezett.

Türkia is egyértelműen a magyarok által lakott területet jelentett a 10. században. A 11. és 12. századi adatok száma viszont mindössze hat. Közülük egy (Skylitzes 2. csoport) a 10. századra vonatkozik, a 17-es adatból látható, hogy az aktuális szóhasználat az Ungria volt. A 9-es, 10-es és P1 adatok egyházi vonatkozásúak, közülük csak a 9-es datált (1028-ra), így nem nyújtanak információt arra nézve, hogy közigazgatási értelemben milyen területet jelentett Türkia 1071–1081 között. Annál fontosabb a hatodik adat, amelyet részletesen a következő pontban vizsgálunk meg.

3.3.4. A Türkia királyára vonatkozó szemelvény vizsgálata. A 13-as számú forrásnál kiegészítésével együtt már idézett szemelvény számunkra fontos részlete a következő: *„Petros... elszökve a fővárosból Bulgáriában csavargott, és eljutott Moravosig és Belgrádig (Pannonia erődjei ezek, melyek a Dunán túl fekszenek, és szomszédosak Türkia királyával),...”*

Az idézetben — a magyar korona feliratával pontosan egyezően — *κραλης Τουρκιας*, azaz Törk királya szerepel. Ezért úgy vélem, hogy ugyanarról a Törkiáról van szó ebben az idézetben, mint a korona zománcképén. Noha a *κραλης* szó 1070–1080 közötti pontos jelentését nem biztos, hogy ismerjük, de azt jogosan valószínűsíthetjük, hogy Törkia alatt egy többé-kevésbé önálló államalakulatot kell értenünk. Abból a szempontból tehát, hogy a koronán szereplő Törkia azonos-e Magyarországgal, meghatározó jelentőségű, hogy ebben az idézetben vajon Magyarországot kell-e alatta értenünk, vagy sem.

A zománcképről azt vélelmeztük, hogy 1071 és 1081 között készült. Az első felmerülő kérdés, hogy a fenti idézet vajon mikorra vonatkozik? Maga az esemény, amelyről beszámol, 1040-ben történt. Első látásra ebből az következne, hogy a Törk Királyság nyilván ekkor létezett. Azonban a mondat jelenidejű szóhasználata nem teszi egyértelművé, hogy az a tény, miszerint Törkia szomszédos az említett helyekkel, vajon a tárgyalt esemény idejére, vagy az esemény *leírásának* idejére vagy mindkettőre vonatkozik-e.

Azzal kapcsolatban, hogy Skylitzesnek a bizánci történelmet 1057-ig tárgyaló műve mikor készült, sőt a szerző életrajzi adataira sincsenek egyértelmű, közvetlen értesüléseink. Abból a tényből, hogy a műben nincsenek személyesen átélt eseményekre történő utalások, a szakirodalom feltételezi, hogy Skylitzes 1045 után született.⁹³ Különböző véleményekre adott okot a mű előszavának egy mondata, amely arra utal, hogy Skylitzes és Psellos (1018–1096/97) kortársak voltak. Könnyen lehetséges, hogy Psellos az előző generációhoz tartozott. Annyit tudunk, hogy Skylitzes magas katonai tisztségeket töltött be, mikor 1092-ben I. Alexios császárhoz egy jogi beadványt intézett. Halála évét sem ismerjük. Moravcsik véleménye szerint ez a 11. század utolsó évtizedére eshetett. Ha viszont történelmi munkájának folytatását is ő írta, amit Moravcsik nemleges véleményével szemben más kutatók lehetségesnek tartanak, akkor még 1101-ben élnie kellett, s ezért e kutatók a 12. század első évtizedére teszik a halála idejét. Konkrét információk híján kénytelen vagyok nyitva hagyni ezt a kérdést, megjegyezve, hogy a mű keletkezésére az 1070–1080-as évek a legvalószínűbbek.

Mielőtt az idézetben szereplő Pannonia és Törkia jelentését megvizsgálánk, foglalkozunk a két várossal, Belgráddal és Moravossal. Belgrád értelmezése problémamentes, Moravosé már korántsem. Belgrád neve pontosan ugyanebben az alakban többször szerepelt már VII. Konstantinosnál is, amelyet az 1. szám alatt idéztünk. Így teljesen egyértelműen azonosítható a jelenlegi Belgráddal. De mit is jelent a „Dunán túl” kifejezés? A bizánci történetírók mindent a fővárosból, Konstantinápolyból szemlélték. Így azt gondolhatnánk, hogy a fentemlített helyek a Dunától északra lehettek. De ha a középkori Belgrád térképét megnézzük,⁹⁴ látható, hogy a vár és a város a Szávának a Dunába ömlésétől délre helyezkedik el. Moravos alább tárgyalt minden szóhajóhető értelmezése is azt mutatja, hogy a Dunától délre helyezkedett el az erőd. Így a „Dunán túl fekvő” kifejezés azt jelenti, hogy *Pannonia nézőpontjából* fekszenek ezek az erődök a Dunán túl.

Moravos város négy különböző azonosítási kísérletével találkoztam az irodalomban. Moravcsik könyvében Branitzovával azonosítja.⁹⁵ A régészeti szakirodalom szerint a középkori Branitzova nem a mai Braničevo, hanem Kostolac te-

rületén volt, amely a Mlava folyó Dunába ömlésénél fekszik.⁹⁶ Ezzel szemben Gelzer a várost a (déli) Morava folyó Dunába ömléséhez helyezi, mintegy 15 km-re nyugatabbra az előbbtől.⁹⁷ Kulcsár Margit és Kulcsár Péter az ókori Margus várossal azonosítja és azt a mai Požarevac helyére teszi, amely a Morava és a Mlava folyók között, a Dunától körülbelül 10 km-re délre fekszik.⁹⁸ Boba Imre álláspontja szerint viszont Sirmiummal azonos.⁹⁹

Ez utóbbi feltételezés könnyen kizárható, nemcsak azért, mert a szerző forrásszerű bizonyítékot nem hoz fel állítása mellett, hanem mert a 11. századi bizonyítékok ellene szólnak annak, hogy az általunk keresett Moravos azonos lenne Sirmiummal. Ez azonban még nem zárja ki teljesen azt, hogy a 9. századi Metód püspök székhelye ne lehetett volna Sirmium — ahogyan azt Boba véli —, noha erre egyértelmű írott források nem utalnak.

Moravos városra csak néhány adat utal a 11. századi forrásokban: 1020 körül keletkezett II. Basileos három oklevele, amelyben az általa meghódított Bulgáriában az érsekségre lefokozott egyházmegye püspökségeinek területét, s a hozzájuk tartozó egyházi személyek számát határozza meg.¹⁰⁰ Ezek közül az elsőben, amelyet a szakirodalom 1019-re datál, a 11. helyen, Nis püspökségét követően és Belgrádét megelőzően szerepel Branitza püspöksége, amelyhez tartozó egyik település Moravisk, amelyik bizonyosan azonos Moravossal. A körzet behatárolható területe alapján a Sirmiummal való azonosítás azonnal elesik. Mivel Branitza és Moravisk külön településként szerepel, ezért *Moravcsik Moravos* azonosítása sem fogadható el. A második oklevélben, amely keletkezése 1020-ra tehető, szerepel Moravos avagy Branitzova püspöke. Ezekből az következik, hogy 1020 táján Moravos bizánci fennhatóság alatt volt, s Branitza környékén, a Morava folyónak Nistől északra eső területén feküdt.

A második adat Hersfeldi Lampert Annaleseiből való részlet, amelyben a szerző 1059-ben a Szentföldre tett zarándokútjának egyik állomását idézi fel:¹⁰¹ „1059. A karácsonyt Morouwa városban ünnepeltem, a határon Magyarország és Bulgária között.” Ez fontos értesülés: 1059-ben a város Magyarország és Bulgária határán feküdt, tehát határváros volt, közelebbi lokalizálást nem kapunk.

A harmadik adatnak tekintem a Skylitzes idézetét, mely szerint Moravos Pannonia erődje, megközelíthető Bulgáriából és szomszédos a Türk Királysággal.

A negyedik, számunkra érdekes adat Anna Komnena Alexiásában szerepel: 1081 februárjában hírnököt küldenek Ioannes Doukas cézárhoz, aki „Moroboundou-i birtokán” tartózkodik. Feltételezhető, hogy ez a birtok, a Morava folyó közelében, attól keletre feküdhett, s az idézet a terület bizánci fennhatóságát mutatja.¹⁰²

S végül Theophylaktos, Achrida metropolitája 1092–93-ból származó egyik levele említi Moravos püspökét, ami tehát azt jelenti, hogy a helység a 11. század végén is a bizánci egyház hatókörébe tartozott.¹⁰³

A fenti adatokból pontosabb helymeghatározás nem adódik. Ez nem zárja ki sem a Morava-Duna torkolattal, sem Požarevac-cal való azonosítást, de mindkettő nehézsége, hogy ilyen nevű helység az adott ponton nem ismeretes. *A város és a folyó nevének azonossága mindenesetre annyit valószínűsít, hogy Moravos erődje a Morava folyó közelében feküdt, ennyi elegendő a gondolatmenet folyta-*

tásához. Mindamellettt megjegyzem, hogy későbbi és közvetett adatokból visszakövetkeztetve az a vélemény alakult ki bennem, hogy *Moravos a jelenlegi Cuprija település helyén volt.* (T-33)

Ezután foglalkozhatunk Pannonia és Törkia jelentésének a vizsgálatával. Először is le kell szögezmem, hogy a szövegből egyértelmű, hogy Pannonia és Törkia nem jelentheti ugyanazt, azaz nem lehetnek egymás szinonímái. Hiszen a két erőd nem lehet egyszerre része is egy területnek és szomszédos is vele. Ezért két lehetőség van: az egyik, hogy Pannoniát, mint ókori római tartományt, vagy tágabb értelemben, mint földrajzi egységet használja Skylitzes, s ebben az esetben Törkia jelentheti Magyarországot. A másik lehetőség, hogy Pannoniát Magyarország értelemben használja az író, ekkor viszont Törkia nem lehet azonos Magyarországgal. Ez utóbbi lehetőség azért is merülhet fel, mert Magyarország másfajta megnevezése nem fordul elő Skylitzes munkájában. A lehetőség gyanúvá válik azáltal, hogy ha Belgrád és Moravos nem Magyarország erődei lennének, akkor a legvilágosabb szóhasználattal vagy Bulgária, vagy a rómaiak erődjének nevezhetné őket a szerző, de nem ezt teszi. Gyanúnkat a második értelmezés mellett tovább erősítheti, hogy az ókori Pannonia provincia keleti határa Belgrádnál volt, és a Morava folyó, amelynek feltehetően a közelében volt Moravos városa, már nem Pannonia, hanem Moesia része volt. De ezek még önmagukban nem meggyőző bizonyítékok, a feladat tehát annak a megállapítása, hogy mit jelenthet az idézetbeli Pannonia.

Először is Skylitzes művében előforduló két másik Pannonia említést vegyük szemügyre (Skylitzes szemelvényeinek 3. és 5. csoportja). Az első így szól: „De az oroszok és ezek vezére...szövetségeseikként magukhoz vették a besenyőket és a nyugaton, Pannoniában megtelepedett törköket,...”. Ebből nem vonható le egyértelmű következtetés arra nézve, hogy milyen terület megjelölésére szolgál a Pannonia fogalom. A másik idézet már többet mond: „A besenyők népe skytha nép,... A Duna túlsó partján élnek, a Borüsthénos folyótól Pannoniáig elterülő síkságokon,...”. A Borüsthénos a Dnyepert jelenti. Érdekes, hogy itt a Duna túlsó partja a Dunától északra lévő területeket jelenti, a konstantinápolyi nézőpontnak megfelelően. Ami lényeges, hogy itt Pannonia nem jelentheti az ókori tartomány területét, hiszen a magyar Alföldön nyilván nem laktak a besenyők, a Pannoniáig elterülő síkságok pedig csak a Keleti Kárpátok ívétől keletre fekvő részeket jelenthetik. A Keleti Kárpátok területének ókori neve Dacia volt, és a mondat csak úgy értelmes, ha Pannonia alatt az 1050 körüli Magyarországot értjük.

De vajon támogatják-e ezt az elnevezést a magyarországi adatok? A legegyszerűbb bizonyítékokat a magyar pénzérmék nyújtják. Ugyanis Péter, Aba Sámuel, I. András, Salamon, I. Géza majd valamennyi pénzének hátoldalán megjelenik a Pannonia felirat valamilyen alakban, s a sorban az utolsó I. László legkorábbi érméje.¹⁰⁴ Hogy a felirat semmiképp sem Pannonhalmát, hanem Magyarországot jelenti, ezt nemcsak Hóman Bálint állította határozottan az egykorú oklevelekre alapozva,¹⁰⁵ hanem Salamon egyik pénzének Pannonia Tera felirata is bizonyítja.¹⁰⁶

Ez tehát kétségtelenül megmutatja a hivatalos magyarországi névhasználatot is: 1038 és 1080 között Pannonia Magyarországot jelentette. Támogatják ezt

az írásos emlékek is, például Szent András és Benedek legendája, amelyet Mór pécsi püspök 1064 és 1075 között írt, vagy Szent István király nagy- és kis legendái, melyek 1077–1083 táján íródtak.¹⁰⁷ Nem akarok elmélyedni a források részletezésében, csak utalok Hóman Bálint által a témának szentelt könyvében megfogalmazott összegező megállapítására: A 10. és 11. századi nyugati latin források, melyek a magyarokat következetesen ungrī néven említik, az országot Pannoniának nevezik.¹⁰⁸ A fentiekből látható, hogy Pannoniának Magyarország értelmű használata 1080-ig teljesen indokolt, megegyezik a hazai és a nyugati névhasználattal és ennek alapján komolyan feltételezhető, hogy Skylitzes is ilyen értelemben használta.

A következő döntő kérdés az, hogy vajon Belgrád és Moravos, amelyek a Dunától délre fekszenek, vajon tényleg lehettek-e Magyarország erődjei és ha igen, mikor?

Az első forrás, amelyet igénybe vehetünk, a magyarországi krónikakompozíció.¹⁰⁹ Belgrád 1071. évi, háromhónapos ostromáról ez számol be a legrészletesebben. A leírásból nyilvánvaló, hogy Belgrád határvár volt Magyarország és Bulgária között, melyet bolgárok és görögök védtek. Abból a részletből, hogy: „A király és a herceg pedig árulással vádolták Alba Bulgaricát, mert a békét megszegve, önként átengedte a rabló bessusokat Hungaria kifosztására.”, következik, hogy létezett egy korábbi békemegállapodás, amely szerint nem engedhették volna át a besenyő csapatokat a Szerémségbe. Ebből a forrásból még annyit tudunk, hogy Salamon és Géza csapatai később, feltehetően 1072-ben Nis-ig hatoltak előre. Nis közel 200 km-re van a Morava völgyében a Morava dunai torkolatától, a csapatok is nyilván ebben a völgyben haladtak. A krónika ennek a hadjáratnak a kapcsán nem tesz említést más városról. Nist feltehetőleg nem tartották hosszabb ideig magyar kézen, mert igen távol feküdt Magyarország törzsterületétől, de nem okvetlenül ugyanez a helyzet a Duna-melléki területekkel.

Egy másik, a fentihez kapcsolódó forrás, Ioannes Kinnamos 1180 és 1183 között írt történeti munkája, további információkkal szolgál. Ezt olvassuk benne: „A hunok népe sokszor, sokat száguldotta be a rómaiak földjét. Kevéssel Alexios Komnenos császár előtt Sirmiont is elfoglalták, és a Duna melléki városok közül sokat rabszíjra fűzve egészen Naissosig jutottak.”¹¹⁰ A hunok alatt a magyarokat kell érteni, Naissos Nist jelenti, Alexios Komnenos 1081-ben lett császár. Ebből tehát megtudjuk, hogy a magyarok 1071-et követően, de 1081 előtt sok Duna melléki várost is elfoglaltak, mielőtt Nisig jutottak, és Sirmiont is elfoglalták. Ebből következik, hogy közvetlenül előtte ezek a városok nem voltak magyar kézen, de az idézet első mondatából sejthető, hogy korábban is voltak időszakok, amikor ezek a városok, vagy ezek némelyike magyar fennhatóság alatt állt.

Ezekből az évekből származó két érdekes ólompecsét került elő a földben töltött kilenc évszázad után: 1973-ban a belgrádi vár ásatásain a magyar Salamon király pecsétje,¹¹¹ 1980-ban pedig Sirmium térségében Alexios Komnenos pecsétje volt az archeológusok munkájának gyümölcse.¹¹² A pecsét feliratából, amelyen Alexios Komnenos rangja és címe sebastos és megas domesticos, megállapítható, hogy a pecsét 1078 nyara és 1081 áprilisa közötti időből származik. Ebből a leletet publikáló Ferjančić azt a következtetést vonja le, hogy Sirmium nem volt tartósan

magyar kézen az 1071–72-es harcokat követően, és bizánci fennhatóság alatt állott 1078–1081 táján. Noha ez az egyetlen pecsét nem tekinthető a bizánci fennhatóság teljesértékű bizonyítékának, de Bizánc és Sirmium kapcsolatának, — esetleg diplomáciai kapcsolatoknak?! — mégis bizonyítéka. A későbbiekre vonatkozóan Ferjančić is arra a következtetésre jut, hogy az 1096-os kereszties hadjárat idején már Sirmium és környéke magyar fennhatóság alatt állott.

A legértékesebb információkat az 1096. évi kereszties hadjárat leírásából nyerhetjük. A legrészletesebb a közel egykorú aacheni Albert beszámolója.¹¹³

Ebből a leírásból teljesen egyértelműen kiderül, hogy 1096-ban a magyarok és a bolgárok közötti határ a Maroa folyó volt, (egyszer Maroc-nak írva), amelyet én a Morava-val azonosnak gondolok, s amelynek a magyar oldalán Mallevilla, a bolgár oldalon pedig Belegrave feküdt. Mivel a leírásban a helynevek sokszor ismétlődnek, más értelmezés nem képzelhető el. Egy idézet az I. könyv 7. fejezetéből: „Ő [Walter] tehát támadás, vagy bármilyen ellenséges megrohanás nélkül, eljutott Bellegrava-ig, a bolgárok városáig, átkelven Malevillán, ahol a magyarok királyságának határa van. Innen a Maroc folyón békésen áthajózott.”

Azt, hogy itt csak egy dél-észak irányú folyóról lehet szó, még jobban alátámasztja a későbbben író, de a helyzetet nyilván jól ismerő Guilelmus Tyrius megfogalmazása:¹¹⁴ „Ő [Galterus] pedig Kálmán királyságán teljes békességgel haladt át, és a Maroc folyóhoz, amely egyben a királyságnak a keleti határa is, épségben érkezett meg. Azon átkelve, seregeivel a bolgárok határához ért, és megérkezett egy helyre, amelyet Bellegravia-nak neveznek.” A leírások földrajzi részleteiből következik, hogy az Albertusnál és Guilelmusnál is előforduló *Bellegrava minden eddigi feltételezés ellenére nem azonos Belgráddal vagy Fehérvárral*. (T-34) De emellett szól az is, hogy Belgrád neve konzekvensen d-vel, (Belegrada), Bellegrava viszont v-vel íródik. Továbbá nem lehetett egy jelentős vár — ellentétben Belgráddal —, hiszen vezére Nisbe menekül, mert nem tartja biztonságos helynek.¹¹⁵ Még egy további információt kaphatunk Bellegraváról a „Chronica regia Coloniensis”-ből, az 1189. évi harmadik kereszties hadjárat során Barbarossa Frigyes császár Magyarországon történő átvonulásának leírásából:¹¹⁶ „... a Duna folyása mentén Brundusium-ba érkeztek. Itt nyolc napig pihentek, ... Volt itt a császárnak egy birtoka, amely *Belgrave*-nak hívnak, amelyben két nemes Alsatiából a béke megszegése miatt le lett nyakazva. Brundusiumból eltávozva átkeltek a bolgárok határán, ...” Nyilvánvaló tehát, hogy Bellegrava Brundusium mellett található.

Arról, hogy az 1189-es kereszties hadjárat idején is éppen a Morava folyó volt Magyarország keleti határa, a források egybehangzóan nyilatkoznak. Brundusium, azaz Barancs fölötti fennhatóság többször változott a 12. század során. 1182-ben III. Béla foglalta el, majd Margit lánya hozományaként a bizánci császárnak engedte át.¹¹⁷ Az 1189-es kereszties hadjáratra vonatkozóan idézem például Hermannus Cornerus leírását,¹¹⁸ (de idézhetném Arnoldus Lubecensis is¹¹⁹): „Innen a *Marowa folyóhoz* mentek, ahol Magyarország királya a [német] császárnak sok liszttel megrakott szekeret küldött, ugyanitt a király búcsút mondván a császárnak négy tevét ajándékozott neki, drága ajándékokkal díszítve, ötezer florenus értékben. Ugyanazon a napon Görögország hercege jött a császárhoz, egy arany vázát adott neki, amelyet két fülénél fogva lehetett fölemelni, és annyi élelmet,

amely nyolc napig elegendő volt a seregnek. Minden keskeny utat járhatóvá tett számára Görögország hercege és végigvezette őt Bulgárián, Keresztelő János ünnepe körül.”

A fentiekből azt a következtetést vonom le, hogy Magyarország határát a Duna folyótól délre, délkeleten a Morava folyó alkotta 1059-et követően a 11. és 12. század folyamán hosszabb időszakokon keresztül. A kereszties hadjátról szóló beszámolókból egyúttal az is kiderül, hogy Magyarország déli határát nem szigorúan a Duna vonala képezte, hiszen csak így lehetett megközelíteni a Dunába délről beleömlő Morava folyót magyar területen keresztül. (T-35)

Ilyenmódon most már sokkal értehetőbb a Skylitzes idézet magyaránakodása: az erődök a Dunán túl, azaz attól délre helyezkednek el, mégis Pannoniához, azaz Magyarországhoz tartoznak. Figyelemreméltó a mondatban a *δε* szócska, amely a fordításában nem jelenik meg, *de* amely a Pannonia szót teszi hangsúlyossá: „*Pannonia erődjei ezek, melyek a Dunán túl fekszenek...*” Feltehetően a Duna déli partja az 1071–72-es hadjárat után megszakítás nélkül magyar fennhatóság alatt állott a Száva és a Morava torkolata közötti szakaszon az első kereszties hadjárat idejéig, tehát Belgrád és Moravos Magyarország erődjei voltak, Törkia pedig szomszédos volt ezekkel az erődökkel. Mivel Bulgária nyugati határa a Morava folyó volt, így kikövetkeztethető, hogy hogyan is lehettek az említett erődök szomszédosak Törkiával: Törkia északi határa majdnem elért a Dunáig, leszámítva a déli parton fekvő erődítményeket és a parti sávot, keleti határa a Morava folyó közelében lehetett.

A gondolatmenet befejezéséül még egy fontos érv, amely amellet szól, hogy Törkia nem Magyarországot jelenti a Skylitzes idézetben. Ugyanis ebben a szövegrészben Törkia királya szerepel, a király krales alakban. Az ehhez a mondat-hoz 1118-ban kiegészítést tévő Michael püspök (13-as szemelvény) a Magyarország királya kifejezésben a királyt ugyancsak krales-nak írja, de Magyarországot Ungriá-nak, holott *ha ugyanannak az országnak a királyát akarta volna jelölni, akkor az országnevet is ugyanúgy kellett volna írnia! Tehát alaposan feltételezhető, hogy számára mást jelentett Törkia és Ungria!*

Összegezve: a 3.3.1.–3.3.4. pontban felsorakoztatott adatok és érvek alapján az a következtetés vonható le, hogy a Skylitzes idézetben Törkia nem Magyarországot jelentette. (T-36)

3.3.5. Hol helyezkedett el Törkia a 11. század második felében? Arra vonatkozóan, hogy a 11. században létezett egy Törkia nevű államalakulat, a fenti Skylitzes-szemelvény teljes értékű bizonyítéknak tekintendő. A szövegben szereplő görög krales szó a későbbi adatok szerint uralkodót, királyt jelent, emiatt Törkia, ha esetleg csak formálisan is, de önálló területet jelent.

A magyar koronán szereplő zománckép felirata a roppant szegényes 11. századi források között egy rendkívül értékes további bizonyíték a Türk Királyság létezése mellett. Meg kell jegyezni a logikai pontosság kedvéért, hogy ez két feltételezés elfogadása mellett érvényes. Egyrészt el kell fogadjuk a zománcképek stílusazonosságból levont azon következtetést, hogy Törkia királyának portréja az eredetileg *nem* ehhez a koronához készített, VII. Michael és Konstantinost ábrázoló zománcképekkel nagyjából egyidőben készült. Másrészt ha ezt el is fo-

gadtuk, nem szükségszerű, hogy egy műalkotás élő személyt ábrázoljon, lehetséges, hogy a 11. századi zománckép egy korábban élt uralkodót ábrázol. Az előző pontokban ismertetett gondolatmenet azonban megengedi azt a feltételezést, hogy a 11. században létezett egy Magyarországgal nem azonos Törkia, s a továbbiakban ebből a feltételezésből kiindulva próbálom meghatározni ennek a helyét.

Ahhoz, hogy Törkia kiterjedését pontosabban behatároljuk, idézem a szakirodalomból Horvátország határainak leírását, annak legnagyobb 11. századi kiterjedése idején, IV. Peter Kresimir uralkodásának (1058–1074) végén:¹²⁰ „A határ vonal a Neretva jobb partjától kiindulva azon a hegyláncon húzódik keresztül, amely a vízválasztó az Adriai-tenger és a Száva mellékfolyói között a felső Drináig, a Drinával együtt haladt a mai Zvornik közeléig, itt nyugat felé fordult a Spreča Bosznába ömlése helyéig és a Bosznát követve annak a Szávába ömléséig, ahonnan északnyugati irányban a Papuk és Krndija hegységvonulatok mentén a Drávaig nyúlt a régi Vaska helység közelében. Innentől a Dráva képezte az északi határt. A folyót elhagyva a határ körülbelül a mai Steiermark és Kraina határával esett egybe, de a mai dél-krainai Metlika környéke minden bizonnyal még Horvátországhoz tartozott. A Kupa forrásvidékétől a határ vonal az Adriai-tengerig haladt, melyet a Rasa-torkolatnál ért el. Végül a Dalmát-Horvát Birodalomhoz tartozott számos sziget a Cres és Krktól a Hvar és Vis szigetekig.”

A fenti leírást térképen végigkövetve elég pontosan körvonalazódik Törkia lehetséges területe: az a földrajzi vákuum, amely Bulgária, Szerbia, Horvátország és Magyarország területe között található: *A keleti határ vonal a Morava közelében húzódott, a mai Kruševacnál feltehetően északnyugati irányba fordulva a Nyugati-Morava ágat követve, Rogačica táján elérve a Drinát, melynek folyását követte Zvornikig, ahonnan a Spreča és a Boszna völgyében elérte a Szávát. Az északi határa a Száva közelében haladt Belgrádig, ahonnan a parti részt leszámítva folytatódott a Morava közeli területekig.* (T-37) Némi indoklást nyújt a terület elnevezésére, hogy határos a 10. századi Törkiával. Ennek a területnek a Drinától nyugatra eső fele a következő századokban Boszniaként ismert.

Ezek után még két lépés van hátra. Az egyik a források áttekintése abból a szempontból, hogy feltételezésem nem ütközik-e ellentmondásba valamilyen történelmi adattal. Nos, mind a Horvátország, Bosznia, Bulgária történetét tárgyaló monográfiákból, mind a témánkat érintő szakkikkekben¹²¹ az derült ki, hogy az 1040 és 1090 közötti, felkelésekben és háborúkban bővelkedő fél évszázadból rendkívül kevés adattal rendelkezünk az általunk vizsgált területre vonatkozóan és nem találkoztam egyetlen olyan ténnyel sem, amely a feltételezésemmel ellentmondásban lenne. A következő lépés a források vizsgálata abból a szempontból, hogy feltételezésem a globális történelmi folyamatok rendszerébe mennyiben illeszkedik, és Törkia létének milyen időbeli behatárolását teszi elképzelhetővé. Az 1070-es évek kevésbé ismert, bár minden bizonnyal forrongó eseménysorból¹²² csak egyetlen, fontos folyamatot emelek ki.

1073. áprilisában foglalta el a pápai trónt VII. Gergely, akinek legfőbb célja egy Európa nagy részét magába foglaló keresztény birodalom megeremtése volt. Ezzel függnek össze koronaküldései is. 1075 októberében Zvonimir horvát király VII. Gergely legátusától veszi át a koronát és fogad hűbérséget a pápának, II.

Boleszláv lengyel király 1076. karácsonyán veszi át a pápai koronát. 1077-ben Michael Bodin kapja meg a zétai (szerb) király címet a pápától,¹²³ aki a Bizánccal 1072-ig fennállott jó viszonyát felrúgva, a zétai függetlenségi törekvések vezetője lett. A pápa erőfeszítéseket tett az 1070-es évek közepén, hogy Magyarországot és Oroszországot is hűbéresévé tegye, noha ezek nem jártak sikerrel. Pár évvel később, 1080-ban Guiscard Róbert normann fejedelem is a pápa vazallusa lett, aki 1081-ben szállt partra Dyarrchionnál és súlyos háborúkat folytatott Bizánc ellen. Úgy vélem, hogy ez az erőteljes folyamat is hozzájárult ahhoz, hogy a bizánci vezetés támogassa a Birodalom északnyugati részén, az önálló és erőteljes pápai befolyás alatt álló horvát és szerb királyság, valamint a szintén potenciális veszélyt jelentő magyar királyság által körülvelt területen egy Bizánccal szövetséges viszonyban lévő államalakulat létrejöttét. Ha hinni lehet azonban az egyetlen szűkszavú forrásnak ami erről tudósít, a diokleiai névtelen pap krónikájának,¹²⁴ valamikor a nyolcvanas évek folyamán, pontosan meg nem határozható évben Konstantin Bodin Rassát és Boszniát bekebelezte. A szűkszavú tudósítás mindössze ennyi: „Bodinus testvéreivel együtt leigázta Rassát...Azután elfoglalta Boszniát és odahelyezte Stephanus fejedelmet...” Ez együtt járhatott az önálló Törkia megszűnésével is.

Így a történelmi adatok azt sugallják, hogy a Türk Királyság létezését a horvát koronaküldés és Bosznia elfoglalása közötti időben, azaz 1075–1085 közötti időszakban tartjuk valószínűnek.

3.4. КРАΛHC

A fejezet végére hagytam a krales szó vizsgálatát. A nyelvtudomány a krales vagy kral szóval kapcsolatban sem annak keletkezésével, sem a magyar nyelvi alak kialakulásával kapcsolatban eddig nem jutott egyértelmű végkövetkeztetésre. A szlavisztika szakértői az egyes szláv nyelvek jellemző hangalakjainak és az írott alakoknak a vizsgálatából, valamint művelődéstörténeti adatokból azt egyértelműen megállapították, hogy a szó a magyar nyelvbe egy ún. „trat-tipusú” déli szláv nyelvből került, de nem a bolgár nyelvből.¹²⁵ Azt is észrevették a nyelvészek, hogy nem egy ősi szláv uralkodónévről van szó, mint amilyen például a knyaz, a vojvoda, a vladika, hanem egy újkeletű szóról. A Nagy Károly nevéből való származtatást azonban teljesen megalapozatlannak tartom, mivel a szó Nagy Károly halálát követő két évszázadban nem fordul elő méltóságnévként bizonyítottan írott forrásban. Ez az eredeztetés a modern szakirodalomban is szerepel, néha éppen olyan szerzőre hivatkozva, aki ennek a magyarázatnak a nehézségeit taglalta.¹²⁶

A legkorábbi időszakban keletkezett forrás, amelyben a kral szó megjelenik „korolj” alakban, a 9. század végi Metód-legenda. Ebben négyszer fordul elő: kétszer a német, egyszer a morva és egyszer magyar uralkodó jelentésben. Azonban nagyon alapos tanulmányában Király Péter meggyőzően bizonyította, hogy a „korolj” alakokat a 12. századi orosz másoló írta a szövegbe, helyettesítve az eredetileg használt másfajta méltóságneveket.¹²⁷

Az időben következő forrás a veszprémvölgyi monostor alapítólevele lenne, ha az eredeti szövegben ténylegesen szerepelt volna a kral szó — attól függetlenül,

hogy a 10. század végéről, vagy a 11. század elejéről származónak tekintjük-e. Mivel azonban csak 12. század eleji átírásban maradt fenn,¹²⁸ ezért felvetődik a kérdés, hogy vajon nem az átírás folytán került-e a szövegbe ez a szó. Véleményem szerint épp ez a helyzet, a kral a 12. század eleji szóhasználatot mutatja. Ugyanis a nyilván eredeti, a görög nyelvű rész végén található ún. átokformulában megjelennek a bazileusz és az arkhon címek, de a kral nem. Márpedig az oklevélmásolatot 1109-ben készítő Simon pécsi püspök bizonyosan azonos azzal a Simonnal, aki 1108-ban I. Alexios Komnenos és Bohemund szerződését a magyar király képviseletében kézjegyével ellátta.¹²⁹ Ebben — Anna Komnene leírása alapján — a magyar király kralesként van említve, s ezt a Bizáncban elfogadottá vált szóhasználatot alkalmazhatta Simon püspök egy évvel később az oklevél másolatának elkészítésekor. Az is ellene szól annak, hogy az eredeti oklevélben szerepelt volna a kral alak, hogy ebben az esetben egy nyilvánvalóan szláv eredetű szó jóval korábban jelenne meg Magyarországon, mint szláv nyelvi közegben.

A krales szónak időben következő előfordulásai éppen a hosszasan elemzett Skylitzes idézet, valamint a magyar korona felirata. Ezt követi egy 1100 körülre datált horvát glagolita felirat, amelynek jelentése: „Zvonimir, a horvátok királya”, amely tehát bizonyosan 1075 után keletkezett.¹³⁰

Ezután jelennek meg egymás után a magyar uralkodóra vonatkozó krales adatok: Skylitzes folytatásában (12-es szemelvény), amely az 1070-es évekre vonatkozik, és a 11. század végéfelé íródott; értesülések 1104-re vonatkozóan az orosz évkönyvek legrégebb, Laurentius kéziratában,¹³¹ az 1108-as szerződés előbb említett Anna Komnene-féle ismertetésében, a veszprémvölgyi oklevél 1109. évi átírásában, majd Michael püspök 1118 évben íródott kiegészítéseiben kétszer (13-as szemelvény).

S ha most ismét a vizsgált Skylitzes idézethez fordulunk, akkor egy kulcsot kaphatunk a kral szó eredetének a magyarázatához. Nem lehet kétségünk afelől, hogy a szövegbeli krales egy uralkodói cím, mint ahogy a korona képén is egy uralkodó van megjelenítve. Azonban eddig nem hívtam fel a figyelmet arra a furcsaságra, hogy a szövegünk képletesen fogalmaz: az erődök ugyanis „Türkia királyával szomszédosak”, vagyis az ő általa uralt területtel. Mármost a {kráj} egy ősi szláv szó, fő jelentése a jelenlegi orosz vagy horvát nyelvben egyrészt valaminek a határterülete, széle, másrészt ország, terület, vidék. Az oroszban ezenkívül megvan az „önálló közigazgatási egység” jelentése is,¹³² a horvátban pedig „mellett” jelentésű előljárószó.¹³³

A fentiek alapján a következő forgatókönyv szerint képzelem el a király szavunk kialakulását. Amint láttuk, 10. század folyamán a bizánci nyelv a magyarok lakta területet Türkiának hívta. Ez a szóhasználat megjelenhetett a magyaroktól délre lakó szlávok között is, s a Száva-Duna vonalától délre eső területeket Türkia határvidékének nevezhették saját nyelvükön. Innen származhatott a {kráj Turkié}-szerű kifejezés, amelyet átvehetett a bizánci szóhasználat is. Később a bizánci szóhasználatban nemcsak a területet, hanem annak a vezérét is a {kráj Turkiász} kifejezéssel illették. A vezér címének {kráj} hangalakjához az -ης görögösítő végződés járult, amelynek palatizáló funkciójáról a 3.2.1. pontban Gyónira hivatkozva ejtettem szót. Ezzel a vezér címének írott görög alakja a *κραλης* lett. Ennek a kétértelmű használatnak a nyomát őrzi a Skylitzes idézet,

abban a ritka nyelvészeti élményben van részünk, hogy mintegy az átalakulás pillanatát érhetjük tetten. Tehát ennek az eredetileg terület, határvidék értelmű szláv szónak a vezér, uralkodó jelentésű használata a középgörög nyelvben jelent meg, és ez az oka, hogy először csak Türkiával kapcsolatban van róla adatunk, méghozzá kettő. Ez a szóhasználat származhatott át a két szomszédos országba, Magyarországra és Horvátországra. Ez utóbbiba talán közvetlenül, Magyarországra pedig feltehetően a bizánci szóhasználat folyományaként, s ez magyarázza a 11. század végi és a 12. század eleji előfordulásokat. Innen terjedt tovább a szó a szláv nyelvterületen, a magyar nyelvben pedig a Melich János által már 1908-ban leírt fejlődési utat bejárva eljutott a mai király alakhoz.¹³⁴ (T-38)

Ez a magyarázat nemcsak a király szó kialakulását magyarázza meg, hanem egy lényeges indokot szolgáltat arra nézve, hogy Törkia nem lehet azonos Magyarországgal, hiszen a kral szó hangzásában idegen mind a finnugor, mind a török nyelvektől, használata és jelentésének a transzformációja csak szlávok lakta nyelvterületről kiindulva képzelhető el. Figyelembe véve viszont a szlavisztika azon megállapítását, hogy a szó eredetét a horvát dialektusban kell keressük, Törkiának Horvátország melletti elhelyezkedésére egy nyelvészeti érvet is kapunk. (T-39)

E pont befejezéséül megjegyzem, hogy a Gyovicsa vagy Gyovitza név hangzásbeli jellegzetessége kifejezetten megfelel az előbbieken körvonalazott területen használt délszláv dialektus tipikus személy- és helynévhasználatának. (T-40) S talán az sem teljesen véletlen, hogy az általam az előbbieken körvonalazott Törkia határán, az Ibar folyónak a Nyugati-Moravába ömlésénél található egy Kraljevo nevű város.

3.5. Összefoglalás

A 3. fejezetben megállapítottam, hogy I. Géza korabeli névalakja mind írott, mind kiejtett formában különbözött a korona zománcképén található névtől. Másrészt Gyovicsa, Gyovitza vagy ehhez hasonló nevű király a 11. századi magyar uralkodók sorában nem ismeretes. Ez megalapozta a gyanút, hogy a zománckép feliratában Törkia nem Magyarországot jelenti. Az adatok alaposabb vizsgálata azt mutatta, hogy a bizánci források a Törkia kifejezést keletkezésükkel egyidejű megnevezésként Magyarország értelemben csak a 10. században használták. A 11. századi Skylitzes idézet körültekintő elemzése viszont ahhoz a következtetéshez vezetett, hogy az ebben említett Törkia nem azonos Magyarországgal. Ennek a feltevésével körvonalaztam, hogy hol és mikor létezhetett Törkia a 11. században. Végül arra a meglepő feltételezésre jutottam, hogy a király szavunk bizánci közvetítéssel éppen Törkia vezérétől származhat, akinek uralkodói címe a 10. századi Törkia határterületének a megnevezéséből vezethető le, s ez egyúttal megvilágítja a 10. és 11. századi Törkia genetikus kapcsolatát is.

Ezek után levonhatjuk azt a következtetést, hogy **nem I. Géza képe szerepel a magyar koronán, és semmiféle írott forrás, tárgyi bizonyíték vagy közvetlen történelmi érv nem szól amellett, hogy ezt a koronát akár ő maga, akár a felesége kapta volna Bizánctól.** (T-41) Ezzel — véleményem szerint —

egyrészt egy két évszázadon keresztül fenálló elképzelés került a történelmi tények sorából a megalapozatlan hipotézisek tárházába, másrészt ez a felismerés az 1. és 2. fejezetben igazolt állításokkal együtt megteremti az alapot a korona bizánci és magyarországi történetének a további tanulmányozásához.

4. MILYEN KORONÁJA VOLT I. ISTVÁN KIRÁLYNAK?

Az eddigiek után talán meglepőnek tűnő fordulattal kívánom zárni e tanulmányt, mégpedig azzal, hogy a 11–12. századi magyar királyoknak bizánci mintára készült koronájuk (is) volt s ezt a koronát már I. István király is használta. Könnyen lehetséges, hogy ez a bizánci császár ajándéka volt, bár ez nem teljesen bizonyos.

Erre a következtetésre a 11–12. századi magyar pénzermék koronaképeinek a vizsgálatával jutottam, amelyek a bizánci koronák két fontos jellegzetességével rendelkeznek. Az egyes érmék besorolásánál tartottam magam Huszár osztályozásához, H-val jelöltem a Huszár-féle számozást.

A feltűnő legfontosabb bizánci jellegzetesség a két oldalt az arcra lecsüngő függők, amelyeken ékkövecskék helyezkednek el, s amelyről Anna Komnena sok helyen idézett koronaleírása is megemlékezik.¹³⁵ Megtálálhatjuk ezeket a függőket magán a magyar koronán, amelyek végein háromlevelű lóhere alakban féldrágakövek vannak, és hasonlóképpen a magyar korona Michael császár és Konstantinos ábrázolásain látható koronákon is.

Ha figyelmesen megnézzük például Salamon király (1063–1074) H14 számú érméjét, a király háromnegyed alakos képen jól láthatóak az arc két oldalán koronájának függői, amelyek végén kis kör jelöli a rajta elhelyezkedő ékköveket (6. ábra). Ez a jellegzetesség megtalálható Salamon többi érméjén kívül például I. László (1077–1095) H24 számú, II. István (1116–1131) H44 számú, II. László (1161–1162) H59 számú érméin, és III. Béla (1172–1196) nevezetes, H72 számú kétalakos rézpénzén is.

Ez utóbbi, amely a magyar pénztörténet első rézverete, előlapján két nagyon hasonló, ülő uralkodó alakot ábrázol. Az előlapon ábrázolt mindkét uralkodó függőkkel ellátott koronát visel. Az egyik melletti felirat REX BELA, a másik melletti feliratot sokáig REX STS-nek olvasták, s ebből arra következtettek, hogy az valamelyik István királyt ábrázolja. Azonban az érme nagyított képen jól látható, hogy a felirat valójában SCS, a C feletti vízszintes vonallal, pontosan úgy, ahogy a magyar korona felső részének zománcképein szerepel a sanctus szó rövidítése. Ebből következik, hogy a jelentése szent, s ilyen módon bizonyosan a III. Béla uralkodása alatt 1192-ben Váradon szentté avatott I. Lászlót ábrázolja. Ezt az észrevételt először csak 1994-ben publikálták,¹³⁶ amivel a pénz ábrájára és kibocsátójára vonatkozó sokévtizedes vita egyértelműen eldőlt. Ennek a numizmatikai problémának a megoldásához tehát a magyar korona apostolképei szolgáltatták a kulcsot, míg az apostolképek datálásához éppen numizmatikai eszközöket vettem igénybe.

A másik jellegzetesség, amely figyelmet érdemel, a koronák felső részén található díszítés. Ha megnézzük IX. Konstantinos császár képét a Monomakhos

lemezen, látható koronájának a tetején középen és a két szélén egy-egy kis fehér kör, amely valamilyen díszet ábrázol. A magyar koronán lévő Michael császár és Konstantinos portrékon a koronáik tetején hasonló három dísz látható, közülük a középső ugyanolyan háromlevelű lóhere alakú, mint a függők végén ábrázolt ékkövek. Ez utóbbi koronák nem zárt koronák voltak: a Michael császár esetében piros, Konstantinosnál zöld színű vékony csík a korona tetején a benne lévő szövetsapkát ábrázolta. Így a háromlevelű lóhere alakú felső dísz a korona hátsó kerületén helyezkedett el. Pontosan ilyen háromágú díszítést láthatunk Salamon előbb említett érméjén ábrázolt koronán is, hátul középen, részben takarva a korona abroncsa által, és kétoldalt a két függő felett. Ezeknek a háromágú díszeknek az alakja egy pontból kiinduló, három, nyíl alakú vonalkával van jelölve az érmén. Ugyanez a három darab háromágú karom jelentkezik I. László és II. István említett pénzein is. II. László érméjén és a hozzá nagyon hasonló III. Béla rézpénzén látható stilizált koronaábrázolásokon viszont már a háromágú karmok helyét három kereszt veszi át. Nagyon érdekes, hogy mindegyik említett érmén a kétoldali díszek közvetlenül a függők felett helyezkednek el, amelyek távol esnek az arctól. Ez a távolság II. László pénzén a legkifejezettebb. **Ezekből a jellegzetességekből arra következtetek, hogy az előbbieken említett pénzen tipikus bizánci koronát ábrázoltak, s így a 11. és 12. században a hivatalos magyar uralkodói korona bizánci típusú volt. (T-42)**

Az ábrázolások két csoportba sorolhatóak, a Salamon, I. László és II. István pénzén látható, háromágú levéalakot formázó díszekkel rendelkező, valamint a II. Lászlónál és III. Bélánál látható, kereszt alakú díszítéssel ellátott két típusra. Fontos észrevennünk, hogy az abroncsot két-két párhuzamos vonal vagy egy pontozott vonal jelképezi, és *semmi jele a magyar korona jellegzetes pártakiképzésének, sem a boltíveknek*. Ezért bátran állíthatjuk, hogy **a magyar pénzen** minden bizánci jellegzetessége ellenére **nem a ma ismert magyar koronát ábrázolják**.

Noha e tanulmány kereteibe nem fér bele a magyar korona eredeti alakja rekonstruálásnak többrétű, érdekes problémaköre, azonban nem mulaszthatom el itt felhívni a figyelmet arra, hogy a magyar korona két legszélő transzklud zománcclemeze foglalatának felső részén egy-egy furat látható. Ez különösen a baloldali, Szent Andrást ábrázoló zománckép előtti lemeznél feltűnő. A magyar pénzek ábrázolásának analógiájára lehetségesnek tartom, hogy ezeken a helyeken háromágú levéldíszek voltak eredetileg. Ezek szemből nézve a korona szélén helyezkedtek el, az oldalsó függők felett. Mivel oldalról csak egy ékkő látszott, ezért a Michael császár és Konstantinos képeken oldalt csak egy-egy ékkő van ábrázolva, a sematikusabb pénzrajzokon viszont háromágúaknak vannak feltüntetve. (T-43) Hasonlóképp valószínű, hogy a Michael császárt ábrázoló zománckép foglaltának a tetején is ilyen háromágú vagy kereszt alakú dísz helyezkedett el. Erre a lehetőségre a foglalat tetején lévő, jól látható sérülés, és a közvetlen korona-vizsgálatok adatai is utalnak.¹³⁷

Salamon érméi az egyértelműen datálható, koronás királyt ábrázoló magyar pénzek közül a legkorábbiak. Az ábrázolást német mintával magyarázza Hóman Bálint.¹³⁸ Hóman a sokszáz féle korai németországi érme közül azt a néhányat jelöli meg analógiaként Dannenberg katalógusából,¹³⁹ amelyeken függőkkel ellá-

tott koronás fők vannak ábrázolva. Ezek mind III. Henrik (1039–1056) érméi közül valók, ez azt jelenti, hogy neki is volt függőkkel ellátott koronája. Más szempontból joggal kritizálta Hóman hivatkozásait Kovács László¹⁴⁰ és emeli ki e pénzek egyéni jellegzetességeit.

Hogy már I. Istvánnak is ilyen lehetett a koronája, arra nézve közvetett bizonyíték az a mindössze három példányban ismeretes magyar aranypénz, amelynek előlapján STEPHANVS REX, hátlapján PANNONIA felirat található.¹⁴¹ (7. ábra) A mintájául szolgáló bizánci solidusok tipikus 4.4 g súlyánál kissé nehezebb, 4.52 g súlyú. Előoldalán glóriával körülvett koronás uralkodót ábrázol, amely az uralkodó szent voltára utal. Ez a tény, valamint a betűk jellegzetességei és a PANNONIA felirat alapján valószínűleg nem I. István idejéből, hanem feltehetően I. László idejéből származik. Könnyen elképzelhető, hogy I. István szentté avatása alkalmából készült emlékpénzről van szó, s nem forgalmi pénzről, ez magyarázza a fennmaradt példányok kicsiny számát. Az ábrázolt koronának jól kivehetően kétoldalt függői vannak, a függők végén kis kör jelezte dísszel, felül pedig háromszor három köröcske (egyikük nem kivehető) ugyanazokat a díszítő elemeket ábrázolja, mint amely a fentebb ismertetett érméken látható. **Így ha a szentté avatáskor is bizánci típusú koronával ábrázolták I. Istvánt, akkor ebből arra következtetek, hogy ilyen koronája lehetett eredetileg is, és pontosan ugyanennek a koronának az ábrázolásával találkozhatunk a magyar pénzekben a 12. század 30-as éveitől (T–44).**

S eképpen váratlanul, utólag még egy érvt kaptunk arra nézve, hogy nem I. Gézáat ábrázolja a magyar korona zománcképe. Ugyanis akár magával vitte koronáját Salamon 1074-ben Mosonba, akár nem, nem hihető, hogy a ténylegesen használt hivatalos magyar koronától ennyire különböző uralkodói fejékkal ábrázolták volna a magyar királyt a megjelenítés pontosságára láthatóan sokat adó bizánci ötvösművészek. A zománcképen ábrázolt korona nyilvánvalóan egy szerényebb uralkodói jelvény, egy szerényebb jelentőségű és méretű államalakulat vezetőjének tulajdona lehetett. (T–45)

S ha az I. Géza számára történt bizánci koronaküldés gondolatával szegényebbek is lettünk, de gazdagabbak azzal az ismerettel, hogy Salamon, sőt valószínűleg már I. István király koronája bizánci típusú volt, és hogy ez a korona maradt a magyar uralkodók koronája hosszú évtizedeken keresztül.

JEGYZETEK

¹ A fenti eredményeimet népszerűsítő formában a magyar korona visszaadásának 18. évfordulója alkalmából a Családi Lap c. folyóirat 1996. január 6-i számában megjelent „Új felismerések a magyar koronáról” című írásomban ismertettem.

² Péri József: Időszaki jelentés a Szent Korona ötvösvizsgálatáról. I. Magyar Iparművészet 1994. 1. szám. 3–6.; Papp László: Időszaki jelentés a Szent Korona ötvösvizsgálatáról. II. Magyar Iparművészet 1994. 1. szám. 6–9.

³ Korai magyar történelmi lexikon. Főszerkesztő: Kristó Gyula Budapest 1994. 634. [Bertényi Iván]

⁴ Kovács Éva – Lovag Zsuzsa: A magyar koronázási jelvények. Budapest, 1980. 56–58., valamint: Lovag Zsuzsa: A magyar koronázási jelvények. Budapest 1986. 10.

⁵ Csomor Lajos – Lantos Béla – Ludvig Rezső – Poór Magdolna: Magyarország Szent koronája. Vaja 1986, 1988. 155–156.

- ⁶ Kovács Éva – Lovag Zsuzsa: A magyar koronázási jelvények. Budapest 1980.
- ⁷ Csomor Lajos – Lantos Béla – Ludvig Rezső – Poór Magdolna: i.m. (1986)
- ⁸ Csomor Lajos – Lantos Béla – Ludvig Rezső – Poór Magdolna: i. m. 30.: 635 mm. Kovács Éva – Lovag Zsuzsa: i. m. 23. adata: 63.6 cm.
- ⁹ Dölger, F.: Regesten der Kaiserkunden des Oströmischen Reiches von 565–1453. 2. Tom. Berlin 1925. No. 1003.
- ¹⁰ Il Tesoro di San Marco, La Pala d'Oro. Firenze 1972. No. 16–27. Tav. XI–XVI.
- ¹¹ Anne Comnène: Alexiade. Tom. I. Ed. Leib, B. Paris 1937. III. I. 3.; 104.
- ¹² Kádár Zoltán – Tompos Erzsébet: A Hagia Sophia. Budapest 1987. XXI. tábla és 66.
- ¹³ A Monomakhos-lemezekről a legrészletesebb ismertetés: Bárányné Oberschall Magda: Konstantinos Monomachos császár koronája. Archeologica Hungarica XXII. Budapest 1937.
- ¹⁴ Csomor Lajos – Lantos Béla – Ludvig Rezső – Poór Magdolna: Magyarország Szent koronája. Vaja 1988. 244. 64. rajz.
- ¹⁵ Moravcsik Gyula: A magyar szent korona a filológiai és történeti kutatások megvilágításában. Szent István Emlékkönyv, Budapest, 1938. III. 464.
- ¹⁶ Il Tesoro di San Marco: Il Tesoro e il Museo. Firenze 1972. No. 36. Könyvtábla hátsó oldalán, jobboldali felső zománckép.
- ¹⁷ Catalogue of the Byzantine Coins. Ed. Grierson. Washington. 1966. Vol. III. 596.
- ¹⁸ Catalogue of the Byzantine Coins. Ed. Grierson. Washington. 1966. Vol. III. 708–710. valamint: Catalogue des Monnaies Byzantines de la Bibliothèque Nationale Paris 1970. Vol. II. 624–625.
- ¹⁹ Amiranavili, S.: Hahuli Triptih, [grúz nyelven] Tbiliszi, 1972. 55. számú kép.
- ²⁰ Catalogue of the Byzantine Coins. Ed. Grierson. Washington. 1966. Vol. III. 159.
- ²¹ Kádár Zoltán – Tompos Erzsébet: A Hagia Sophia Budapest 1987. XVII. tábla
- ²² Amiranavili, S.: Hahuli Triptih, [grúz nyelven] Tbiliszi, 1972. 67. számú kép.
- ²³ Brepohl, Erhard: Iparművészeti zománctechnika Budapest 1984. 102.
- ²⁴ Weszprémi István: Magyar országi öt különös elmékedések. Az első szakasz 1790. június 25-én lett publikálva a bécsi „Hadi történetekben.” Említi: Moravcsik Gyula: A magyar szent korona a filológiai és történeti kutatások megvilágításában. Szent István Emlékkönyv. Budapest. 1938. III. 426. 3. lábjegyzet.
- ²⁵ Koller, Joseph: De sacra regni Ungariae corona commentarius Quinque-Ecclesiis MDCCC.
- ²⁶ Moravcsik Gyula: A magyar szent korona görög feliratai. Székfoglaló. Felolvasta 1935. máj. 6-án. Értekezések a nyelv- és széptudományi osztály köréből. XXV. kötet 5. szám. Budapest. 1935.
- ²⁷ A despotesi címről azóta Guillaud készített összefoglaló tanulmányt, amely végigköveti a cím történetét a 6. századtól: Revue des Etudes Byzantines 17, 1959. 52–89.
- ²⁸ Darkó Jenő: A Dukas Michael-féle korona célja és jelentősége. Egyetemes Philológiai Közönlöny LX. évf. 1936. 113–148. Erre reagál: Moravcsik Gyula: A magyar szent korona görög feliratainak olvasásához és magyarázatához. Egyetemes Philológiai Közönlöny LX. évf. 1936. 152–157.
- ²⁹ Moravcsik Gyula: A magyar szent korona a filológiai és történeti kutatások megvilágításában. Szent István Emlékkönyv. Budapest 1938. III. kötet. 423–472. = Szent István Emlékkönyv. Részleges reprint. Budapest 1988. 675–724. old.
- ³⁰ Moravcsik Gyula: A „Géza” név a magyar Szent Koronán. Magyar Nyelv. XXXI. évfolyam 1935. május-június 5–6. szám. 137–140. – a továbbiakban: Moravcsik Gyula: A Géza név. 139. Moravcsik Gyula: A magyar szent korona görög feliratai. Székfoglaló. Felolvasta 1935. máj. 6-án. Értekezések a nyelv- és széptudományi osztály köréből. XXV. kötet 5. szám. Budapest. 1935. = Egyetemes Philológiai Közönlöny LX. évfolyam 1935. 113–162. – a továbbiakban: Moravcsik Gyula: Görög feliratok. – 31. Moravcsik Gyula: A magyar szent korona a filológiai és történeti kutatások megvilágításában. Szent István Emlékkönyv. Budapest 1938. III. kötet 423–472 = Szent István Emlékkönyv. Részleges reprint. Budapest 1988. 675–724. 446.
- ³¹ Gyóni: 36.
- ³² BT II. kötet 31–36.
- ³³ Gyóni: 196.
- ³⁴ Gyóni: 192.
- ³⁵ Erre utal: Moravcsik Gyula: Görög feliratok. 31. 132. sz. lábjegyzet.
- ³⁶ U.o. 33. 134. sz. lábjegyzet
- ³⁷ BT. II. kötet 32.
- ³⁸ Moravcsik Gyula: A Géza név. 140., Moravcsik Gyula: Görög feliratok. 32. 133. számú lábjegyzet.

- ³⁹ Gyóni: 39.
- ⁴⁰ Gyóni: 39.
- ⁴¹ Németh Gyula: Géza. Magyar Nyelv XXIV. évfolyam 1928. 147–151.: 147.
- ⁴² Moravcsik Gyula: A Géza név. 140.
- ⁴³ Gyóni: 39.
- ⁴⁴ BT: II. kötet: 109., ÁMTBF: Névmutató.
- ⁴⁵ Turul, 1894. XII. 20–23.
- ⁴⁶ Németh Gyula: Géza. Magyar Nyelv XXIV. évfolyam 1928. 147–151. o
- ⁴⁷ Gyóni: 38–40.
- ⁴⁸ Czeglédy Károly: Géza nevünk eredete. Magyar Nyelv. LII. évfolyam 1956. 325–333.
- ⁴⁹ Az oklevelekre vonatkozóan a következő gyűjteményeket használtam, melyekre a továbbiakban rövidítéssel fogok utalni.: *Diplomata Hungariae Antiquissima. Accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia Volumen I. Ab Anno 1000 usque ad annum 1131.* Ed. Györffy György Budapest 1992. *Szentpétery Imre: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke.* I. kötet. Budapest 1923. *Georgii Fejér: Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis.* I–XI. kötet. Buda 1829–1844. A pénzek vonatkozásában: *Lajos Huszár: Münzkatalog Ungarn von 1000 bis Heute.* Budapest 1979
- ⁵⁰ Györffy: No. 73.A, *Szentpétery.* No. 20.
- ⁵¹ Huszár: No. 19, 20.
- ⁵² Huszár No. 18.
- ⁵³ Huszár No 21, 22, 23.
- ⁵⁴ Györffy: 1.: No. 66. 192., 2.: No. 71. 200., 3.: No 72. 202.
- ⁵⁵ Huszár: No. 55.
- ⁵⁶ Az oklevelekre vonatkozó szakirodalmi utalásoknál a következő rövidítéseket használom
 PRT: A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története. Kiadja a pannonhalmi Szent-Benedek rend. Szerk. Erdélyi László, Sörös Pongrác. I–V, VII–XII. Budapest, 1902–1912. Smiciklas: *Smiciklas T.: Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae.* II–XV. Zagreb. 1904–1934. FL: *Fejérpataky László: III. Béla király oklevelei.* Budapest, 1900. HOkmT: Hazai Okmánytár. *Codex diplomaticus patriae.* Kiadják: Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly és Véghelyi Dezső. I–VIII. Győr, Budapest 1865–1891. Wenzel: *Wenzel Gusztáv: Árpádkori új okmánytár VI. Pest, 1867.* MKSZ: Magyar Könyvszemle. Közrebocsátja a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtára. Budapest. Marczali: A magyar nemzet története. I–XX. Szerkesztette Szilágyi Sándor III. kötet. *Marczali Henrik: Magyarország története az Árpádok korában* Budapest 1896. Reprint: Budapest 1995. MS: *Monumenta ecclesiae Strigoniensis. Ordine chron. dispositis, dissertationibus et notis illustravit Ferdinandus Knauz.* Tom. III. collegit et edidit Ludovicus Crescens Dedek. I–III. kötet. Esztergom 1874, 1882, 1924. Sopron: Sopron vármegye története. Oklevéltár. Szerk. Nagy Imre I–II. Sopron. 1889–1891.
- ⁵⁷ *Kniezsa István: Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig.* Budapest 1954.
- ⁵⁸ Uo. 68–69.
- ⁵⁹ *Kniezsa István* i. m. adatainak felhasználásával.
- ⁶⁰ *Szentpétery.* No. 96.
- ⁶¹ *Fejér.* II. kötet 161–162.
- ⁶² *Wenzel Gusztáv* i. m. VI. kötet 102.
- ⁶³ *Fejér.* II. kötet 162.
- ⁶⁴ *Gombos:* No. 2034.
- ⁶⁵ *Gombos:* No. 1345. 559.o.
- ⁶⁶ Németh Gyula: Géza Magyar Nyelv XXIV. évfolyam 1928. 148.
- ⁶⁷ Gyóni: 40.
- ⁶⁸ Czeglédy Károly: Géza nevünk eredete. Magyar Nyelv LII. évfolyam 1956. 330.
- ⁶⁹ Gyóni: 40.
- ⁷⁰ BT. II. kötet 320–327.
- ⁷¹ BT. II. kötet 320.
- ⁷² *Darkó Jenő: A magyarokra vonatkozó népnévek a bizánci íróknál.* Budapest, 1910.
- ⁷³ *Hóman Bálint: A magyar nép neve és a magyar király címe a középkori latinságban.* Budapest 1917.
- ⁷⁴ *Moravcsik Gyula: A magyar történet bizánci forrásai.* Budapest 1934. 244–249.
- ⁷⁵ BT. II. kötet 360.
- ⁷⁶ BT. II. kötet 364.

⁷⁷ BT II. kötete és az ÁMTBF adatait dolgoztam fel, az adatok nagy része mindkét munkában szerepel, előfordul azonban egy-egy adatnál, hogy az egyikből hiányzik. A veszprémvölgyi kolostor alapítólevelét a források között nem vettem figyelembe, mert ez magyarországi és nem bizánci eredetű forrás.

⁷⁸ *Gombos*: No. 3527. 1470, 1472.

⁷⁹ VII. Konstantinos Türkiával kapcsolatos részeire vonatkozó nézeteket összefoglalja: *Tóth Sándor László*: A konstantinói „Turkia” értelmezéséhez. *Magyar Nyelv* XCII. évf. 1996. 1. szám. 54–63. Sajnos a környező országok leírásában a 40. és 13. fejezet közötti ellentmondásáról csak említést tesz, annak feloldására vonatkozó véleményeket a cikk érdemben nem ismerteti.

⁸⁰ *Grumel, V.*: *Regestes des actes du patriarche de Constantinople*, Vol. I. Fasc. II, 1936. No. 835. *Rhallès, G. A. – Potlès, M.*: *Συναγμα των Θειων και ιερων κανωνων*, V. Athenes, 1855. 25–32.

⁸¹ Megemlékezik erről az adatról Makk Ferenc a *Korai Magyar Történeti Lexikon* Budapest. 1994. „bizánci egyház” szócikkében, 109. Véleménye szerint a székhelynek Magyarországra lokalizálása teljességgel elfogadhatatlan.

⁸² *Darrouzès, J.*: *Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*. Paris. 1981. Notitia No. 13. E recensio. 370. 803. sor

⁸³ A 10. szám alatti adatot magyar nyelvű publikációban először — tudomásom szerint — Baán István ismertette: *Baán István*: „Turkia metropolitája” Századok, 1995. 1167–1170. Következtetését, amelyet a 10. számú adatra alapoz, s amely szerint a 12. század második felében önálló, Konstantinápoly alá tartozó metropólia volt Magyarországon, megalapozatlannak tartom. Ugyanis a listával kapcsolatban Darrouzès három dolgot vélelmez: a 12. századi állapotokat tükrözi, kompilációnak tekintendő, azaz nem egy időpontbeli állapotot tükröz, és a benne előforduló Turkia az Otranto melletti Turcicumot jelenti valójában. (Lásd. *Grumel, V.*: *Regestes des actes du patriarche de Constantinople*, Vol. I. Fasc. II, 1936. No. 792.) Baán meggyőzően cáfolja ez utóbbi feltevést, hallgatólagosan elveti a kompiláció-jellegből fakadó időbeli bizonytalanságot is, de kritika nélkül elfogadja, hogy Turkia egyházmegyéje létezett a 12. század második felében. Ennek léte azért nagyon kérdéses a 12. században, mert a 10. sz. adaton kívül 1028 után egyetlen metropólia-listán sem fordul elő. Mivel a listán szerepel Rhoszia egyházmegyéje, amely 1039-től ismert, ez indokolja az adat általam használt kronológiai besorolását.

⁸⁴ *Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope ab I. Bekkero suppletus et emendatus Bonnae*. 1839. 43–638.

⁸⁵ *Ioannis Zonarae Epitomae historiarum libri XIII–XVIII.*, ed. Büttner-Wobst, Th. Bonnae. 1897.

⁸⁶ *Anna Komnene* konzekvens népnévhasználatáról lásd: *Gyóni Máttyás*: A paristrioni „államalakulatok” etnikai jellege. Budapest. 1942. A magyarokra vonatkozó említések: 49.

⁸⁷ *Grumel, V.*: *Regestes des actes du patriarche de Constantinople*, III. 140–142.

⁸⁸ *Laurent, V.*: *Le corpus des sceaux de l'empire byzantin*. Tom V. 1. No. 472. 346.

Nesbitt, John – Oikonomides, Nicolas: *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art* Vol. 1. No. 36.1. 103.

⁸⁹ *Laurent, V.*: *Le corpus des sceaux de l'empire byzantin*. Tom V. 1. No. 473. 347.

Nesbitt, John – Oikonomides, Nicolas: i. m. No. 26.1. 88–89.

⁹⁰ *Laurent, V.*: *Le corpus des sceaux de l'empire byzantin*. Tom V. 2. No. 1611. 441.

⁹¹ Makk Ferenc véleménye szerint, akinek az első két pecsétről van tudomása, nem valószínű, hogy tulajdonosaik valaha is eljutottak Magyarországra. Lásd: *Középkori Magyar Történeti Lexikon* Budapest. 1994. „bizánci egyház” szócikk, 109.

⁹² *Darkó Jenő*: A magyarokra vonatkozó népvévek a bizánci íróknál. Budapest, 1910.

⁹³ *Thurn, I.*: *Ioannis Skylitzae Synopsis historiarum* Berlin 1973. Bevezető. VII.

⁹⁴ *Iztorija Beograda*. Beograd, 1974. I. kötet.

⁹⁵ ÁMTBF 92. 19–es lábjegyzet

⁹⁶ *Popović, M. – Ivanišević, V.*: *Grad Branicevo u srednjem veku*. *Starinar* XXXIX. 1988. 125–176.

⁹⁷ *Gelzer, H.*: *Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der orientalischen Kirche*. II. *Byzantinische Zeitschrift*. 1893. 52–53. Gelzer mindössze átveszi Golubinszkij 1871-es munkájában közölt feltételezést, hogy a Morava torkolatánál hasonló nevű helység létezett.

⁹⁸ *Antonius de Bonfinis Rerum Ungaricarum Decades* Tomus IV. Pars II. Appendix. *Fontes*. Index. Ed. Kulcsár, M. et Kulcsár, P. Budapest. 1976. 234. (Megjegyzem, hogy az indexben említett második helyen, a 3. dekád 7. könyv 178. mondatnál nincs szó magáról Morava városról, csak a

Morava folyó mentén fekvő városról, ami Kruševacsal azonos. Lásd: *Antonii Bonfinii: Rerum Ungaricarum Decades*. Basileae. 1568. 500.)

⁹⁹ *Boba, Imre*: Moravia's history reconsidered Washington 1971. 2. skk.

¹⁰⁰ *Fontes Historiae Bulgaricae XI. = Fontes Graeci Historiae Bulgaricae VI. Serdica. é. n. 40.*

¹⁰¹ *Lampert Monachi Hersfeldensis: Annales*. Berlin 1957. 64.

¹⁰² *Anne Comnène: Alexiade*. Ed. Leib, B. Paris. 1937–1945. I. 81.

¹⁰³ *Theophylacti Achrhidensis: Epistulae*. CFHB. 16/2. 190.

¹⁰⁴ *Huszár*: No.: 6–7., 9., 11–12., 14–21.

¹⁰⁵ *Hóman Bálint*: Magyar pénztörténet 1000–1325. Budapest. 1916. 192.

¹⁰⁶ *Huszár*: No. 15.

¹⁰⁷ Árpád-kori legendák és intelmek: Budapest 1983. 13.; 23., 24.; 16. *Scriptores Rerum Hungaricarum* Ed. Szentpétery, E. Budapestini, MCMXXXVIII.. Vol. II. 357.; 378. 381.; 393.

¹⁰⁸ *Hóman Bálint*: A magyar nép neve és a magyar király címe a középkori latinságban. Budapest 1917. 27.

¹⁰⁹ Képes krónika. Fordította: Bellus Ibolya. Budapest. 1986. 134–141. *Scriptores Rerum Hungaricarum* Ed. Szentpétery, E. Budapestini, MCMXXXVIII.. Vol. I. 369–377.

¹¹⁰ *ÁMTBF*: 225.

¹¹¹ *Gaj-Popovic, D.*: Olovna bula madarskog kralja Salomona. *Godinsjak grada Beograda* 25. 1978. 163–167.

¹¹² *Ferjančić, B.*: Bizantijski pecat iz Sirmijuma. *Zbornik radova Bizantoloskog instituta XXI*. 1982. 47–53.

¹¹³ A magyar vonatkozású részletek: *Gombos* 34–45.

¹¹⁴ *Gombos* 1106.

¹¹⁵ *Gombos* 37.

¹¹⁶ *Gombos* 482.

¹¹⁷ *Korai Magyar Történeti Lexikon* Budapest. 1994. 82.

¹¹⁸ *Gombos* 1158–1159.

¹¹⁹ *Gombos* 306.

¹²⁰ *Sisic, Ferdinand*: *Geschichte der Kroaten*. Zagreb. 1917. 259.

¹²¹ Például: *Wasilewski, Tadeusz*: Le thème byzantin de Sirmium-Serbie au XIe et XIIe siècle. *Recueil des travaux de l'Institut d'Études byzantines*, No. VIII.2 1964. 465–482. *Györffy György*: A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása. *MTA Társ.-Tört. Osztály Közleményei*. Budapest 1952. I–II. fejezet 325–344.

¹²² Sok adatot tartalmazó összefoglalás: *Makk Ferenc*: *Megjegyzések Salamon és I. Géza történetéhez*. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica*. 1987. Különösen 36–40.

¹²³ A három uralkodó pápai elismerésére, ill. koronaküldésére lásd pl. *Makk Ferenc*: *Magyar külpolitika 896–1296*. *Szegedi Középkortörténeti Könyvtár* 2. Szeged. 87., 97. *Michael Bodin* királyi címére vonatkozóan VII. Gergely egy 1078-as levele szolgált információt, amelyben a szlávok királyként levelezett vele. Erről: *Székely György*: *Koronaküldések és királykreatások a 10–11. századi Európában*. Századok, 1984. 942.

¹²⁴ *Letopis popa Duklanina* Ed. Sisic, F. Beograd – Zagreb 1928.

¹²⁵ *Melich János*: Szláv jövevényszavaink. *Nyelvtudományi Közlemények*. XXXII. kötet 1902. 419–421. *Melich János*: *Megjegyzések a „király” szóhoz*. *Magyar Nyelv* IV. évf. 1908. 24–29. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára II. kötet. Budapest. 1970. 494.

¹²⁶ *Kniezsa István*: A magyar nyelv szláv jövevényszavai. Budapest. 1974. 268–269. Hivatkozik pl. *Melich János* 1902-es munkájára, holott ebben erről nincs szó. Viszont később *Melich János*: *Megjegyzések a „király” szóhoz* (*Magyar Nyelv* IV. évf. 1908. 28.) írja: „Nagyon nehéz a német Karl, Karal szóból a szláv alapalakot kifogástalanul megagyarázni.” Egyetért ezzel *Gyóni*: 74. is.

¹²⁷ *Király Péter*: A magyarok említése a Konstantín- és a Metód-legendában. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai*. 141. szám. Budapest. 1974. Elsősorban 45–56.

¹²⁸ *ÁMTBF*: 79–81.

¹²⁹ *ÁMTBF*: 106–107.

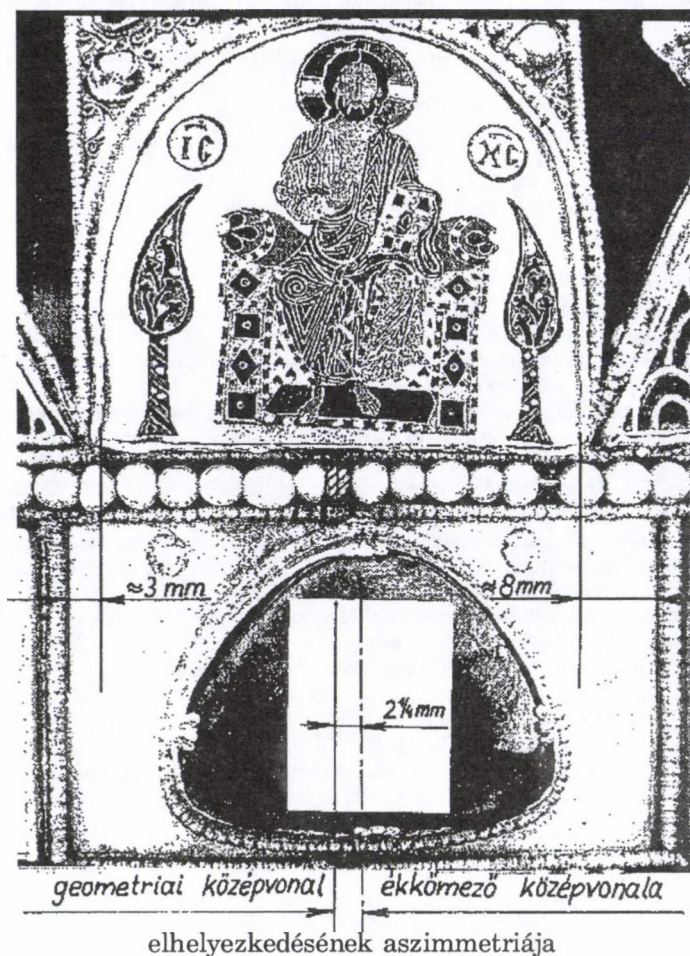
¹³⁰ *Király Péter* i. m. 52.

¹³¹ *Király Péter*: A magyarok említése a Konstantín- és a Metód-legendában. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai*. 141. szám. Budapest. 1974. 47. Az orosz évkönyvek kéziratairól, és azok egymáshoz kapcsolódásáról lásd: *Font Márta*: *Az orosz évkönyvek első szerkesztése és forrásai*. In: *A honfoglaláskor írott forrásai*. Budapest. 1996. 119–129.

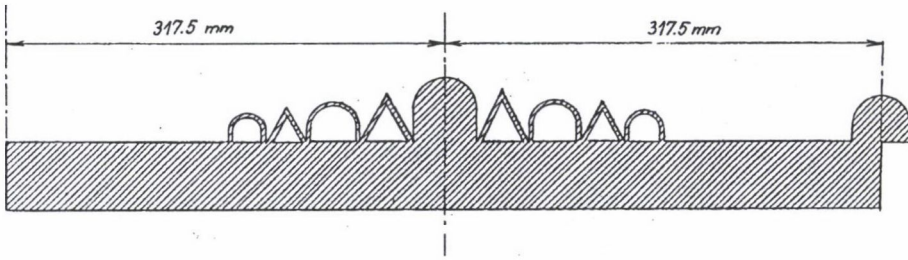
- ¹³² Szlavar russzkovo jazika. Ed. Ozsegov. Moszka 1982.
¹³³ *Skok, P.*: Etimologijski rečnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Zagreb, 1971. Vol. II. 176–177.
¹³⁴ *Melich János*: Megjegyzések a „király” szóhoz. Magyar Nyelv IV. évf. 1908. 26.
¹³⁵ *Anna Comnene*: Alexiade. III. könyv 4.1. Ed Leib, B. Tom I. Paris. 1937. 113–114.
¹³⁶ *Káldos István*: Ki lehet a másik király? (Ismételten az első magyar rézpénzéről.) Az Érem. 1994. 2. szám 8–11.
¹³⁷ *Papp László*: Időszaki jelentés a Szent Korona ötvösvizsgálatáról. II. Magyar Iparművészet 1994. 1. szám. 6–9.
¹³⁸ *Hóman Bálint*: Magyar Pénztörténet 1000–1325. Budapest. 1916. 194–195.
¹³⁹ *Dannenberg, H.*: Die Deutschen Münzen der sachsen und frankischen Kaiserzeit. Vol. I. Berlin. 1876. No. 831, 833–835, 846–848, 1099, 1100; pontosabban az 1100a.
¹⁴⁰ *Kovács László*: Salamon pénzveréséről. Századok 1991. 94–95.
¹⁴¹ *Gedai István*: Magyar uralkodók pénzeiken. Budapest. 1991. Fedéllap és 20.

MELLÉKLETEK

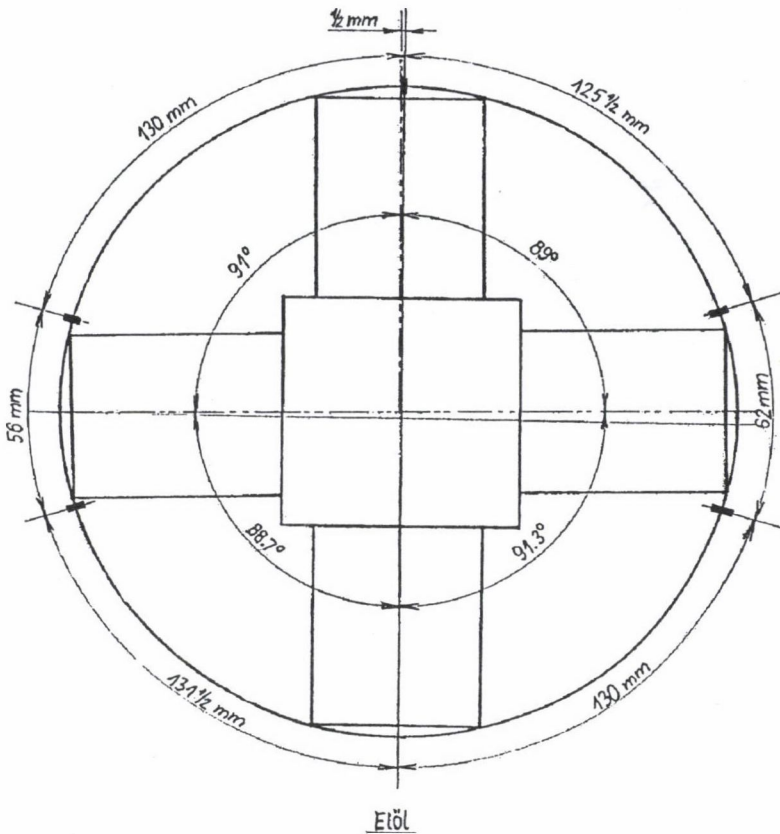
1. ábra. A párta elülső zománcképe és az alatta lévő ékkömező

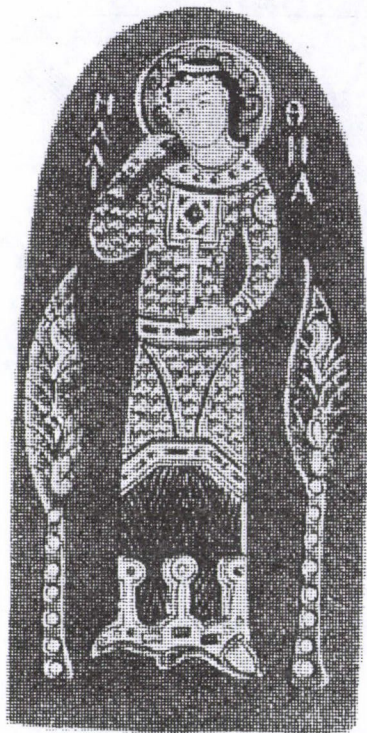

2. ábra. A korona alsó része. Az abroncs és a párta összefüggő lemezének kiterített rajza

- Az abroncs tengelye
- - - - A boltívek tengelye
- Függetartók

3. ábra. Elvi összeállítási vázlat felülnézetben a boltívek elhelyezkedéséről

4. ábra. Az Igazság.
A Monomakhos-korona egyik lemeze.

5. ábra. Törkia királya.
Zománkép a magyar koronán.

6. ábra. Salamon királyt ábrázoló ezüstpénz.

7. ábra. I. István királyt ábrázoló aranypénz.